

Egzistencijalni nemiri u Šoljanovim Izdajicama

Sodić, Karla

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:369286>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-29**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Karla Sodić

**EGZISTENCIJALNI NEMIRI U
ŠOLJANOVIM IZDAJICAMA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA KROATOLOGIJU

Karla Sodić

**EGZISTENCIJALNI NEMIRI U
ŠOLJANOVIM IZDAJICAMA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Davor Piskač

Zagreb, 2022.

Sažetak

Svim je Šoljanovim junacima zajednička filozofija egzistencije koja subjektivnom interpretacijom stvarnosti stvara zaključak o apsurdnosti življenja zbog čega se likovi prepuštaju negativnom utjecaju svojih misli i osjećaja, istovremeno padajući u stanje očaja, depresije i tjeskobe. Rad se bavi elaboracijom uočenih i apstrahiranih uzročnika egzistencijalne uznemirenosti likova iz Šoljanovog prvog romana *Izdajice* s fokusom na uočavanje i prepoznavanje načina na koji se misaoni, emocionalni i fizički događaji u romanu stvaraju i povezuju, načina na koji međusobno djeluju i posljedica koje iz toga međudjelovanja proizlaze. Pritom se koristi metoda takozvanog MED ciklusa koji objašnjava korelaciju misli, emocija i događaja u likova. U radu se navode i analiziraju frekventni kolektivni i individualni uzroci pomutnje u međusobnim odnosima likova, kao i u njihovom individualnom pristupu životu.

Ključne riječi: filozofija egzistencije, egzistencijalna uznemirenost, MED ciklus

Summary

One thing that all of Šoljan's heroes have in common is the philosophy of existence which by subjective interpretation of reality concludes the absurdity of living which is the main cause why the characters succumb to the negative influence of their thoughts and feelings while falling into despair, depression, and anxiety. The paper deals with the elaboration of perceived and abstracted causes of existential anxiety of characters from Šoljan's first novel *Traitors* with the focus on noticing and recognizing how mental, emotional, and physical events in the novel are created and connected, the ways they interact and the consequences that come out of that interaction. The method which is used in doing so is the so-called MED cycle which explains the correlation of thoughts, emotions, and events of the characters. The paper presents and analyzes frequent collective and individual causes of confusion in the characters' interactions and in their approach to life.

Keywords: philosophy of existence, existential anxiety, MED cycle

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1. MED ciklus.....	2
2. O piscu.....	5
3. O romanu.....	7
3.1. Proza u trapericama	8
3.2. Odrednice egzistencijalističkoga romana u <i>Izdajicama</i>	9
4. Kolektiv kao mjesto zajedničke <i>ideje</i>	13
5. Junaci <i>Izdajica</i>	15
6. O strancima	17
7. Egzistencijalni nemir.....	19
7.1. Egzistencijalni nemir kao posljedica životne nesigurnosti.....	21
7.2. Klapa kao mjesto egzistencijalnog nemira pojedinca.....	22
7.3. Egzistencijalni nemir kao posljedica sjećanja na ratnu prošlost.....	27
7.4. Egzistencijalni nemir kao posljedica odnosa s Gertom	30
7.5. Egzistencijalni nemir kao posljedica odnosa mjesta duhovnoga i kulturnoga pripadanja	33
7.6. Egzistencijalni nemir kao posljedica straha.....	36
7.6.1. Strah i boksačka karijera	42
7.6.2. Ivan Bribirac.....	43
7.7. Egzistencijalni nemir i Pavlovljevo klasično uvjetovanje	46
7.8. Egzistencijalni nemir kao posljedica emocionalne neuravnoteženosti i čežnje za empatijom.....	48
7.8.1. Egzistencijalni nemir kao posljedica utjecaja ljudskih obzira	50
7.9. Egzistencijalni nemir kao posljedica životnih promjena	50
7.10. Egzistencijalni nemir kao posljedica sveopće prolaznosti.....	53
8. Zaključak.....	56
9. Popis literature.....	57

1. Uvod

Egzistencijalna uznemirenost u obliku psihičke opterećenosti i tjeskobe svojstvena je svim likovima u romanu *Izdajice*, no budući da joj je uzrok mnogostruk ne može se ponuditi jednostrano tumačenje njezinih uzročno-posljedičnih veza, stoga je temi ovoga rada potrebno pristupiti sa različitih stajališta. Prije svega, nemir koji prati Šoljanove junake posljedica je izdajstva koje se može promatrati na horizontalnoj (kolektivnoj, generacijskoj) i vertikalnoj (individualnoj, duševnoj) osnovi. Drugim riječima, izdaja životnih ideala i vrijednosti odvija se na razini eksteriorne (naraštajne) i interiorne (duševno-emocionalne) konstelacije likova što će reći da se likovi ne osuđuju samo međusobno zbog izdaje generacijskih načela i životne filozofije koju su odlučili slijediti već se i pojedinac sam, pod utjecajem svojih misli, osjećaja i duševnih previranja dovodi u nihilističko stanje negacije svega postojećeg, pa i same egzistencije.

Potonje je u ovome slučaju izdaja samoga sebe zbog čega junak (na primjer Ivan Bribirac) postaje deziluzionirana individua koja, ne mogavši ispuniti vlastite zahtjeve, cjelokupnu egzistenciju procjenjuje uzaludnom, besmislenom i apsurdnom. Dakle, negacija egzistencije odvija se na razini misli i emocija junaka koje slobodno fluktuiraju između njihove prošlosti i sadašnjosti, nelimitirano se pretapaju u njihovoj podsvijesti i bivaju evocirane onda kada ih junaci najmanje priželjkuju. U ovome će se radu na primjeru romana *Izdajice* Antuna Šoljana razmotriti višestruki uzroci egzistencijalnih nemira likova, pri čemu će se kao glavna metoda elaboracije koristiti takozvani *MED ciklus*¹ koji "u književnome djelu spaja jezik, misao i emociju i interpretira ih" (Bušljeta i Piskač 2018: 44).

Drugim riječima, fokus je rada na uočavanju i elaboraciji misaonih, emocionalnih i fizičkih događaja likova s ciljem stvaranja dojma o općim egzistencijalnim problemima jedne konkretne generacije ljudi kao i o čimbenicima koji su do njih doveli. U uvodnome dijelu rada spomenut će se bitne karakteristike romana – bilo da su s njime povezane djelomično (*jeans proza*) ili potpuno (*filozofija egzistencije*) – koje su neophodne za bolje razumijevanje tematike kojom se rad bavi. Potom će se elaborirati teme (Kolektiv kao mjesto zajedničke *ideje*, Junaci *Izdajica*) koje na horizontalnoj (naraštajnoj) razini pomažu stvoriti dojam o duhu vremena i načinima na koje Šoljanovi junaci egzistiraju kao i o posljedicama koje iz svega toga proizlaze. Ostatak i, točnije, većina rada fokusirat će se na vertikalnu (duševno-emocionalnu) odrednicu

¹ MED ciklus proces je "međusobne motivacije misli, emocija i događaja u književnome djelu, a sve kako bi se stekao uvid" (Piskač 2018a: 63) prema (Bušljeta i Piskač 2018:13).

likova: na uzroke koji su ih doveli u stanje egzistencijalne tjeskobe te na posljedice koje su proizašle iz njihovog ravnodušnog pristupa životnim problemima.

1.1. MED ciklus

MED ciklus biblioterapijska je metoda utemeljena na konceptu kognitivne terapije² koja analizira književni tekst počevši od uočavanja i interpretacije misaonih događaja u likova i načina na koje ti događaji generiraju određenim emocijama do detekcije fizičkih događaja koje su ta emocionalna stanja proizvela. Sva su tri segmenta ciklusa u neprestanoj interakciji stoga je prilikom tekstualne analize njihovo međusobno povezivanje ključno za stjecanje što boljeg uvida u trenutna stanja likova. Iako su ta tri stupnja dovoljna za dobivanje generalnog dojma o likovima, metoda sveukupno obuhvaća pet stupnjeva – *životna situacija, misli, emocije, ponašanje, odgovor tijela*³ čijom se analizom maksimalno iscrpljuju okolnosti junakovih psihofizičkih i duševnih stanja.

Višestrukom primjenom ove metode na isto književno djelo čitatelj može s lakoćom razabrati je li neka emocionalna reakcija ili ponašanje lika odraz njegovoga trenutnoga nezadovoljstva vanjskim čimbenicima ili indicira na ozbiljnije psihofizičke komplikacije njegovoga bića. Na taj način, ako u izmijenjenim okolnostima neke situacije lik pribjegava identičnom obrascu mišljenja, ponašanja i djelovanja i ako je uvijek pozitivno ili negativno raspoložen čitatelj će steći konkretan dojam o karakteru tog lika, stanju njegove svijesti i potencijalnim psihičkim i drugim anomalijama što će pridonijeti njegovom boljem razumijevanju junakovog odnosa prema sebi i drugim likovima i posljedično olakšati postavljanje dijagnoze ukoliko takva postoji.

Izdajice su plodno štivo za primjenu MED ciklusa jer su napisane u duhu poratnih okolnosti likova koji pod utjecajem traumatičnih iskustava iz prošlosti intenzivnije doživljavaju svoju svakodnevicu zbog čega su u tekstovima takvoga sadržaja misaoni, emocionalni i fizički događaji izraženiji, a time i čitatelju pristupačniji i uočljiviji. Tim više, djelo je snažno zadojeno filozofijom egzistencije koja problematizira čovjekovu mogućnost samoaktualizacije u kontekstu svijesti o njegovom tragičnom svršetku i sizifovskoj uzaludnosti njegovih napora

² "Teorijska se okosnica literarne biblioterapije temelji na konceptu kognitivne terapije koja smatra da su misli, emocije i ponašanje međusobno povezani te da je svaki od tih elemenata sposoban utjecati na druge u međusobnom interaktivnom ciklusu" (Bušljeta i Piskač 2018: 38).

³ *ibid.*

zbog čega se čovjek više okreće prema sebi s ciljem davanja smisla vlastitoj egzistenciji. U potrazi za smislom života i osjećajem egzistencijalne ispunjenosti junaci se *Izdajica* odviše oslanjaju na tokove svojih misli i osjećaja koji su nerijetko inhibitorni i varljivi zbog čega dobivaju krivu sliku o razlogu svojega postojanja i svrsi življenja što ih posljedično vodi u stanje egzistencijalne tjeskobe i uznemirenosti. Analiza emocionalnog spektra likova u ovome je radu od iznimne važnosti budući da emocije ponekad i neposredno upravljaju ljudskim djelovanjem te snažno utječu na uređenje cjelokupnoga čovjekovoga života stoga učestalost pojave određenih psihičkih i emocionalnih stanja likova pridonosi afirmaciji hipoteze o prisutnosti egzistencijalnih nemira u likova.

Metoda MED ciklusa tako pomaže čitatelju da na praktičan način destruiira sadržajnu složenost teksta na lakše razumljive sekvence (misli, emocije, događaje) kako bi uočavanjem učestalosti njihovih ponavljanja bio sposoban distingvirati prolazno emocionalno stanje od ozbiljne egzistencijalne ugroženosti lika. Budući da čovjekove misli često nisu autonomne, već su podražene iskustvenim doživljajima, iskustva likova (stupanj *životne situacije*) u *Izdajicama* bit će polazišna točka za obrazloženje misaonih događaja pomoću kojih će se dalje detektirati afektivna, a onda i akciona komponenta njihovoga bića. Budući da se u poglavlju pod naslovom Egzistencijalni nemir dolazi do zaključka kako su uzroci egzistencijalne uznemirenosti likova psihičko-emocionalne i duhovne prirode, to jest da pate od egzistencijalne neuroze čiji se simptomi manifestiraju kroz kognitivnu, afektivnu i akcionu komponentu⁴ njihovoga bića, metoda MED ciklusa potpomaže uočavanju i apstrahiranju tih komponenti i postavljanju dijagnoze od koje likovi pate ukoliko se pokaže da obrasci mišljenja, ponašanja i djelovanja koje oni prakticiraju naginju onima koji se smatraju patološkima. Kada je dijagnoza utvrđena lakše se može shvatiti zašto se likovi ponašaju, osjećaju ili djeluju na određeni način pa je i dolazak do rješenja njihovih problema jednostavniji.

Reprezentativan spektar emocija u *Izdajicama* detektiranih pomoću metode MED ciklusa kreće se od ravnodušnosti i malodušja preko tuge do anksioznosti i straha. Ove su emocije odraz prisutnosti premorbidne osobnosti u likova koji stvarnost drže nepromjenjivom⁵ te na koju nemaju ni najmanje utjecaja zbog čega se ni ne trude promijeniti svoj život. Također, premorbidne osobe teže tome da što vjerodostojnije vrše svoju socijalnu ulogu⁶ zbog čega se drugi ljudi u njihovoj okolini mogu osjećati nelagodno. Mgorović je vjerodostojan primjer

⁴ "Like all neuroses, we should expect the existential neurosis to have cognitive, affective, and actional components" (Maddi 1967: 312).

⁵ Premorbid person "not only feels powerless to influence his actions, but also does indeed lead an existence that is rather stereotyped and unchanging." Ibid. Str. 320.

⁶ Ibid. Str. 315.

osobe s premorbidnom osobnošću jer je ratna prošlost toliko petrificirala njegove osjećaje da više nije bio sposoban uspostavljati zdrave odnose s drugima. Tako je na primjer naučio da mora uzmaknuti Gertinom i Tikičinom društvu ne bi li se vratio svojoj ulozi konformista koja mu je "dosuđena". Pomutnja u njegovim osjećajima, poput anksioznosti i straha, nastaje onda kada je prisiljen izaći iz uloge s kojom se suživio pri čemu ta prisila ponekad dolazi i od njega samoga, a ponekad i od drugih (na primjer Tikice ili Gerte). Kontinuirano ponavljanje istih neugodnih emocija evociranih stresorima iz njegove okoline dovelo ga je u stanje bespomoćnosti i očaja po pitanju smisla svojega života što je temeljni pokazatelj da pati od egzistencijalne neuroze.

2. O piscu

Antun Šoljan pisac je poslijeratne književne generacije druge moderne koja je 50-ih godina, okupljena oko časopisa *Krugovi*, prozvana *krugovašima*. Rodio se 1. prosinca 1932. godine u Beogradu od oca suca i majke profesorice. "Do rata (je) živio u Pančevu, ratne godine proveo u Slavonskom Brodu, a gimnaziju pohađao u Zagrebu, gdje je na Filozofskom fakultetu studirao engleski i njemački jezik" (Pejaković 1998: 390). Već je od 1948. godine djelovao kao profesionalni pisac objavljujući svoje prve radove u omladinskom časopisu *Izvor* pri čemu se okušao u svim književnim žanrovima pa je tako pisao romane (*Izdajice* (1961.), *Kratki izlet* (1965.), *Luka* (1974.), *Drugi ljudi na Mjesecu* (1978.)), zbirke pjesama (*Na rubu svijeta* (1956.), *Izvan fokusa* (1957.)), *Gartlic za čas kratiti* (1965.), *Gazela i druge pjesme* (1970.), *Čitanje Ovidijevih Metamorfoza/Rustichello* (1976.) i dr.), drame (*Brdo* (1964.), *Galilejevo uzašašće* (1966.), *Dioklecijanova palača* (1969.) i dr.), zbirke pripovijedaka (*Specijalni izaslanici* (1957.), *Deset kratkih priča za moju generaciju* (1966.), *Obiteljska večera* (1975.)), radio-drame, feljtone i eseje (Pejaković 1998: 390–391).

Osim u spisateljskom radu ostvario se i u prevoditeljskom (prevodio je s engleskoga, njemačkoga i ruskoga) te analogičarskom radu. Tako je 1966. godine zajedno s pjesnicima Slavkom Mihalićem i Josipom Pupačićem sastavio *Antologiju hrvatske poezije XX. stoljeća*, a 1980. godine i *Zlatnu knjigu američke poezije*. Uređivao je časopise kao što su *Međutim* (1953.), *Krugovi* (1955.-1958.) i *Književnik* (1959.-1961.) (Pejaković 1998: 390–391). Zajedno s drugim krugovašima pridonio je implementaciji modernističkih književnih postupaka po uzoru na europski Zapad što je u njegovo vrijeme bio presedan za hrvatsku književnost koja je dotada bila zadojena socrealističkim književnim tendencijama, a nije zanemarivao ni ljepotu tradicionalne, ponajviše nacionalne književne baštine. S obzirom na to da je u svojem stvaralaštvu nerijetko kritizirao tadašnju aktualnu vlast, zajedno sa Slobodanom Novakom i Ivanom Kušanom svrstan je među pionire konotativne književnosti (Fabrio 1998: 417). Tako je jedna od najdominantnijih tema njegove proze upravo "odnos pojedinca prema nadindividualnim autoritetima" (Visković 1998: 440).

Njegovim likom i djelom bavio se nemali broj književnih kritičara kao što su Branimir Donat, Dalibor Cvitan, Tomislav Ladan, Đuro Šnajder i drugi. O kakvoći Šoljanovog pisanja najbolji se dojam dobiva kroz kritiku Tomislava Ladana koji ga uspoređuje s ponajboljim američkim književnicima poput Ernesta Hemingwaya, Sherwooda Andersona, Johna Steinbecka i Jamesa Thurbera (Ladan 1998: 45). Cijeli je svoj književni rad "proveo kao

profesionalni, slobodni književnik" pa je tako imao vremena i za "sve važnije intelektualne tokove u poslijeratnoj hrvatskoj kulturi" (Visković 1998: 439). Umro je 9. srpnja 1993. godine u Zagrebu.

3. O romanu

Izdajice (1961.) su prvi moderni egzistencijalistički roman hrvatskoga pisca beogradskoga podrijetla Antuna Šoljana (1932.-1993.). Iako slove za roman, mnogi se kritičari⁷ slažu kako je ipak riječ o zbirci ili panorami od osam fragmenata ili priča koje su povezane "istim pripovjedačem, likovima, situacijama i prostorno-vremenskim odnosima" (Brkić 2008: 63). Fragmentacijom romana pisac je stvorio osam kraćih priča nalik novelama koje su tematski različite, ali sadržajno vrlo povezane. Pojavom istih likova, što kolektivno, što individualno, dobiva se dojam da se svaka sljedeća priča nadovezuje na prethodnu i nastavlja njezin tijek radnje kao da se ništa prethodnoga nije dogodilo. No neovisno o tematskim varijacijama koje opisuju različite faze pripovjedačeva života, sižejna struktura, to jest osnovna misao u konačnici je uvijek ista: pobjeći ili ostati, izdati ili biti izdan.

Pisac u romanu konfrontira različite ideale, stavove i vrijednosti koji se u užem smislu zrcale u dihotomiji izdajica i izdanih, bijega i ostanka. Da nema tih opreka koje likove potiču na kretnju i akciju, roman ne bi funkcionirao. Zato je djelo sve samo ne statično. Simbolika neprekidnog putovanja i stalnih promjena mjesta boravka izraz su nemogućnosti i nevoljkosti kolektivne svijesti junaka da se pokore i sužive s ostatkom svijeta. Junaci će tako prije izabrati putovanje bez konkretnoga cilja, opijanje s društvom i dobar provod nego li obitelj, stalan posao i miran način života.

Atipičnost forme *Izdajica* i piščeva prosedea uopće indicira na modernistička strujanja koja su tijekom 20. stoljeća težila za novim oblicima i načinima izražavanja suprotnima tradiciji i socijalističkim tendencijama koje su svesrdno proklamirale "optimizam, povjerenje u budućnost i stvaranje 'novoga čovjeka'" (Pejaković 1998: 394). Junaci *Izdajica* potpuno konfrontiraju takvome svjetonazoru na način da pronalaze alternativna rješenja za probijanje kroz život, a svode se na kreiranje i provedbu vlastitih pravila s ciljem odupiranja konformizmu i ustaljenosti malograđanštine.

Glavni likovi romana – Mogorović, Ćuk i Beba egzistiraju unutar granica svoje klape čiji su hobiji opijanje, kratkotrajne veze, konstantna mobilnost u obliku putovanja i pronalaženje smisla vlastite egzistencije. U svemu tome snažno odudaraju od tradicionalnoga, malograđanskoga modaliteta življenja što je jedna od temeljnih odrednica takozvane *jeans*

⁷ Npr. Tomislav Ladan, Jagna Pogačnik, Hrvoje Pejaković, Ante Stamać (Donat, 1998).

proze koju također karakteriziraju kolokvijalni govor i gradski žargon, motiv bijega, inteligentni pripovjedač (ovdje Mogorović) i ironično-parodijski stil.⁸

3.1. Proza u trapericama

Jedan od glavnih začetnika proze u trapericama svakako je hrvatski književnik Antun Šoljan, a uz njega su *jeans* prozu pisali Alojz Majetić, Zvonimir Majdak, Ivan Slamnig, Branislav Glumac i drugi (Flaker 1983: 15). Proza u trapericama, karakteristična za Šoljanova djela, dulja je pripovijest koja je u hrvatsku književnost ušla 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća. Takva vrsta proze predstavlja životni stav nekonformističke mladeži kojoj je u cilju pobuniti se protiv konvencija odraslih, a čije karakteristike prepoznajemo u Šoljanovom drugom romanu *Kratki izlet* (1965.) (Flaker 1983: 21). Ipak, njegov prvi roman *Izdajice*, napisan 1961. godine, jedan je od najznačajnijih djela krugovaške generacije. Iako roman ne slovi za prozu u trapericama kao *Kratki izlet*, formom i sadržajem dijeli neke njezine odrednice. U sljedećim će se rečenicama navesti neke od karakteristika proze u trapericama koje se mogu pronaći u *Izdajicama*.

Prije svega je važno napomenuti kako se u Hrvatskoj *jeans* prozom najviše bavio hrvatski književni teoretičar poljskoga podrijetla Aleksandar Flaker. U knjizi *Proza u trapericama* izdanoj 1983. godine Flaker napominje kako autori za svoje likove često stvaraju otoke unutar grada ili ih vode u prostore udaljene od gradskih struktura što se može prepoznati na sadržajnoj razini *Izdajica* (Flaker 1983: 50). Ti su *otoci* zapravo metafora za osamljena gradska mjesta kojima likovi pribjegavaju ne bi li se uvjerali u postojanje nečega drugačijeg, još neviđenog. Šoljan odlazi korak dalje pa osim imaginarnih urbanih otoka Mogorovića na kraju *Izdajica*, točnije u Priči osmoj (*Rodendan*) smješta na pravi otok intenzivirajući time njegovu potpunu i apsolutnu napuštenost lišenu tuđinskih utjecaja.

Ipak, *Izdajice* nisu dosljedan model *jeans* proze jer se ne podudaraju u svim njezinim odrednicama, na primjer ne govore o klasičnoj konfrontaciji pojedinca i svijeta – *svijet* je u *Izdajicama* neodređeni, apstraktni entitet o kojemu čitatelj može samo stvoriti predodžbu budući da je on tek posredno, iz pripovjedačeve subjektivne perspektive pojmljen neprijateljem – a ne govore ni o konfrontaciji starih i mladih (pojam *starih* je u romanu također apstraktan, bespredmetan entitet budući da kao takav ne postoji), već konfrontaciji poratne generacije

⁸ Vidi: (Flaker, 1983) te (Pogačnik 1998: 380).

mladih ljudi (klape) sa vlastitim ništavilom i besmislom življenja čija je genealoška pozadina čitatelju potpuno nejasna, stoga je puko bivanje junaka u trenutku, to jest njihovo egzistiranje jedina faktična konstanta iz koje čitatelj crpi informacije koje su mu potrebne za razumijevanje radnje i uzročno-posljedičnih odnosa likova.

Izdajice je zbog toga lakše prisposodobiti egzistencijalističkome tipu romana budući da su junaci *credom*⁹ koji ispovijedaju i po kojemu žive kao i egzistencijalnim nihilizmom spram svakodnevice, budućnosti i života općenito bliski egzistencijalnoj filozofiji koja podrazumijeva "(...) živu, prisutnu egzistenciju čovjeka, koji je 'bačen u svijet' bez prtljaga gotovih rješenja i koji zbog toga sve odgovore traži u samom sebi, nalazeći u jedinstvu svoje egzistencije i suštine obuhvaćeno sveukupno postojanje" (Cvitan 1998: 47).

3.2. Odrednice egzistencijalističkoga romana u *Izdajicama*

Filozofija egzistencije je književno-filozofska pojava koja se u Europi 30-ih godina 20. stoljeća isprva javila među njemačkim filozofima kao filozofska struja da bi ju potom francuski književnici Jean-Paul Sartre i Albert Camus implementirali i u književnosti, ponajviše u romanima *Mučnina* (1938.) i *Stranac* (1942.).¹⁰ I hrvatska je književnost 20. stoljeća pratila dominantne europske književne trendove koji su se između dvaju svjetskih ratova obilno počeli zanimati za pitanja ljudske egzistencije kao i za eshatološku preokupaciju ljudskom smrću i sudbinom općenito. Zbog toga je potencijalan egzistencijalistički refleks moguće uočiti u djelima međuratne generacije književnika poput Miroslava Krležę, Petra Šegedina, Vladana Desnice, Slobodana Novaka, Vojislava Kuzmanovića, Antuna Šoljana i drugih (Dalmatin 2011: 11).

Junaci su se Šoljanovih *Izdajica* na pitanja vlastite egzistencije mogli reflektirati tek onda kada su prestali biti dio kolektiva i postali poosobljene individue, odnosno tek su po oslobođenju od kolektivne svijesti mogli iskusiti zbilju stanja – *biti bačen u svijet*¹¹ – koje od pojedinca traži subjektivnu konfrontaciju s apsurdom življenja. Šoljan svoje likove kreira po principu paradoksa "na način da najprije negira pojedinca i ističe njegovo očitovanje u općem (pripadnost grupi), da bi ga doveo do stanja egzistencijalne samoće i potpune okrenutosti sebi,

⁹ credo – (lat.) vjerujem; životni ili profesionalni stav, praktična filozofija od čijih se načela ne odstupa (Hrvatski jezični portal).

¹⁰ (Filipović i sur. 1989: 109).

¹¹ Formulacija francuskoga filozofa i romanopisca J. P. Sartrea u: (Sartre 1964).

što mu omogućuje nesmetani odabir u nakani da promijeni život, jer egzistirati kao pojedinac najstrašnije je, ali i najveće" (Dalmatin 2011: 97). Takav je paradoks naime nužan jer doprinosi razvitku diferencijalne svijesti likova koja je, tek pošto je upoznata s obje sfere egzistencije (kolektivnom i individualnom) slobodna prihvatiti se u svoj svojoj (individualnoj) ništavnosti kako bi slobodno odabrala put kojim želi ići i potom prispjela potencijalnom upotpunjenju kojemu teži. Apstrahiranjem pojedinca iz njegovoga socijalnoga okruženja intenzivira se njegova egzistencijalna tjeskoba koja proizlazi iz nužnoga povratka samome sebi od kojega se simultano nastoji pobjeći.

Junak egzistencijalističkoga romana introvertirani je pojedinac koji subjektivnim zapažanjima daje primat nad objektivnom stvarnošću zbog čega se zatvara za vanjski svijet i njegove eksterne čimbenike: "Introvertna svijest vidi vanjske uvjete, ali odabire subjektivnu determinantu kao presudnu, jer svijet nije onakav kakav je po sebi, nego kakav mi se pojavljuje" (Dalmatin 2011: 234). Tako je i za Mogorovića Gerta bila puno više od obične djevojke: on je pod dojmom povrijeđenih osjećaja uzrokovanih ratnom prošlošću u njoj vidio opasnoga neprijatelja od kojega se potrebno udaljiti kako bi se izbjeglo vlastitoj i tuđoj osudi, iako su objektivno takvi načini Mogorovićevih promišljanja više odraz njegovih iracionalnih strahova, nego li realne činjenice.

Mogorovićev manjak tolerancije spram vanjskoga svijeta izražen kroz njegovu introvertiranu osobnost Šoljan pred kraj romana postupno reducira čime ujedno decentralizira Mogorovićevo stanje svijesti ostavljajući mu prostora za smjelu preinaku dosadašnjeg solipsističkog načina života u život otvoren toleranciji spram reprezentacije date stvarnosti i spoznaje drugog i drugačijeg, odnosno svega onoga što se razumom daje obuhvatiti. Zbog toga je monološki (afirmativni) diskurs – kao dominantan primjer ekskluzivnog govornog stila junaka – na kraju romana supstituiran dijaloškim diskursom: to je diskurs na temelju kojega se uočava kako prividna apsolutnost Mogorovićevih misli, stavova i znanja uopće uzmiče nad spoznajom životnoga relativizma koji se otvara drugom i drugačijem, koji kaže *da* toleranciji i promjeni načina života s ciljem boljeg upoznavanja sebe i drugih. Takav je diskurs karakterističan za epilog *Izdajica*, točnije za posljednji odlomak Priče osme (*Rođendan*):

Jer sam sada znao da mora postojati negdje drukčiji život od ovoga, ne bolji, ne ljepši, nego samo drukčiji, i da ga se usprkos svemu može dostići. Makar se sve urotilo protiv čovjeka, uskovitlalo protiv njega mračne sile noći, opkolilo ga i savijalo poput trske, makar sve ovo bilo pakao, ipak se samo u takvom svijetu rađa čovjek, u takvom svijetu živi. I predamnom se, preko tamnog nemirnog mora, pružilo beskrajno vrijeme, u kojem mi je bilo moguće sve, što je čovjeku moguće; preda mnom je bilo hiljadu putova i načina da promijenim život. (Šoljan 1961: 213)

U ovome se odlomku vrlo lijepo daje primijetiti Mogorovićeve kognitivna transformacija realizirana prijelazom iz monološkog (afirmativnog) diskursa koji je – uzgred rečeno, simptomatičan za većinu priča *Izdajica* – u dijaloški "diskurs sreće jer vodi slobodi, jer želi biti sloboda, jer je slika slobode. On (dijaloški diskurs) obrće formulu o sumnji i zna da je sreća upravo tamo gdje je sumnja i da čovjek u sumnji postaje pravi čovjek" pri čemu se takav diskurs "ne želi ni s čim konfrontirati" već "želi svijet i sebe bolje shvatiti" (Lasić 1982: 93 prema Kramarić 1998: 205).

Ove su Lasićeve konstatacije posredan indikator mijena u hrvatskoj književnosti 50-ih godina kada je krugovaški koncept književnosti decidirano supstituirao onaj socrealistički na način da je odbacio misao o (socrealističkoj) književnosti kao apsolutnom totalitetu, to jest kao onom koji se je nadavao kao paradigma nepovredivog, ekskluzivnog identiteta i prihvatio činjenicu da se njezina apsolutnost zapravo "utapa u odnosima u koje ona neminovno ulazi i koji su je zapravo stvorili" te kako "svoje puno fundiranje ona dobiva u sistemu čiji je dio" (Lasić 1977: 194 prema Kramarić 1998: 206).

Dakle, novina koja se je 50-ih godina javila u krugovaškoj književnosti a na koju Lasić posredno upućuje jest njezina kritička tendencioznost, za razliku od socrealističke književnosti koja je zauzimala nekritički stav prema romanesknom sadržaju i tematici na način da je glorificirala samo onaj svjetonazor koji je podržavao sveopći optimizam spram budućnosti i ljudskoga prosperiteta pri čemu takva književnost nije ostavljala prostora sumnji. U prethodno navedenom citatu Lasić ukazuje na pogrešku u socrealističkoj književnoj interpretaciji koja se je nadavala kao sveobuhvatna, koja nije bila sklona eksperimentiranju ni izuzecima te koja je cijenila isključivu, tematski i sadržajno čistu književnost.¹²

Ipak, takvo shvaćanje književnosti za krugovaše nije bilo prihvatljivo jer nije prodiralo u srž problema književnih junaka za koje su smatrali da, živeći tako sami za sebe, u egzistencijalno-društvenoj isključivosti ne mogu pronaći utjehu već jedino mogu doći do dublje spoznaje siromaštva svojega identiteta koji svoju cjelovitost može ostvariti tek u odnosu s drugim. Upravo će ovakav svjetonazor postati tematska okosnica svih krugovaških prozaičkih djela.

Spoznajom realne slike svijeta sa svim njegovim manama i vrlinama Mogorović u citiranom odlomku postaje svjestan da *se samo u takvom svijetu rađa čovjek, u takvom svijetu živi*. To je svijet koji čovjeka oslobađa šablonske svijesti opterećene preudiciranjem sadašnjih i budućih događaja i otvara ga zdravoj sumnji koja je voljna tražiti odgovore, istraživati i

¹² Vidi i: (Pintar 2016: 30–31).

propitivati sve ono u što se čovjek još ne može posve pouzdati. To je također svijet – *ne bolji, ne ljepši, nego samo drukčiji* – koji možda i izgleda kao *pakao*, ali je nadasve realan jer se tek pod teretom života čovjek može oblikovati u biće koje je kompetentno živjeti. Ovakva je Mogorovićeva kognitivna transformacija simboličan indikator Šoljanovog konačnog rascjepa sa socrealističkom književnom apsolutnošću čime pisac posredno, ali vrlo smjelo destruirala njezine književne tendencije supstituirajući ih onim krugovaškim.

Može se stoga zaključiti kako je smjena monološkog (afirmativnog, imperijalističkog, ekskluzivnog) diskursa dijaloškim (anti suverenim) diskursom simbolička smjena socrealističkog koncepta književnosti krugovaškim ili, ide li se još dalje, smjena neslobodne, netolerantne Mogorovićeve svijesti onom fleksibilnijom koja prihvaća svijet i sebe u svoj svojoj realnosti te kojoj je životni relativizam prilika za susret s beskonačnošću izbora i načina življenja. Mogorovićeva svijest u citiranom odlomku kao da transcendirala svoje dosadašnje stanje jer više nije limitirana konstantnom mišlju o metafizičkim ograničenostima i nemogućnostima svojega *ja*, već nadilazi svoje skepse, strahove i sumnje spoznajom relativnosti, to jest *da mora postojati negdje drukčiji život od ovoga* pri čemu deziluzionira vlastitu zabludu o isključivosti svojega svijeta, mišljenja, stavova i ideala. Tim više, spoznaja relativnosti Mogoroviću pomaže "da sebe dublje osjeti, doživi i spozna kao slobodu, to jest kao bolnu nedovršenost" (Lasić 1977: 194 prema Kramarić 1998: 206). Upravo ga je svijest o tome da je kao pojedinac *nedovršen* i da svoj puni identitet ostvaruje tek u otvorenosti prema drugome i drugačijem, to jest da je kompletan tek kada je i sam nečiji komplement, osposobila za slobodu u kojoj su vrijeme i mogućnosti samoostvarenja neograničene, a otkriće pluralnosti u vidu *hiljadu putova i načina da promijenim život* putokaz ka rješenju egzistencijalnih traženja i realizaciji života koji je oduvijek htio živjeti.

Mogorović tako napušta racionalna uvjerenja i predaje se metafizičkima što mu je napokon donijelo spasenje u vidu prihvaćanja onoga što je, iz sumnje da postoji, dotada odbacivao. Njegova je gravitacija spram budućih životnih iskustava simultana gravitacija spram čežnje za cjelovitošću koju je sve do tada eskivirao a koja mu se nadaje kao pomoć u ostvarenju ciljeva i, što je još važnije, doprinosi osjećanju egzistencijalne ispunjenosti njegovoga bića. Ana Dalmatin tako zaključuje: "Čovjek se projektira prema budućnosti da bi tamo bio ono što mu nedostaje, a što bi u sintezi sa sadašnjim učinilo da bude cjelovit" (Dalmatin 2011: 56).

4. Kolektiv kao mjesto zajedničke ideje

Koherentnost Šoljanove male zajednice vidljiva je u načinu izražavanja likova, što potvrđuje činjenica kako se pri formuliranju rečenica pojedinci grupe češće oslovljavaju u množini (leksičkom oznakom *nama, mi, nas*), nego li jednini. Time se želi naglasiti kako problemi pojedinca postaju problemi cijele grupe, a ako pati jedan član, pate i svi ostali. Tako Ćuk kaže Mogoroviću: "Samo se radi o nama. Budi na čas ozbiljan i reci, što smo mi bez Bebe? – Misliš, mi? –Što smo mi bez ijednoga od nas?" (Šoljan 1961: 82).

Iza takve leksičke *mi* formacije zapravo se krije netradicionalna, nekonformistička zajednica istomišljenika koja se, okupljena oko istovrsnih stavova i ideja, suprotstavlja strukturiranom svijetu odraslih i trajnim vrijednostima koje oni njeguju. Osim što izražavanje stavova u množini svjedoči o takozvanom kolektivnom individualizmu¹³ i čvrstoj sigurnosti pojedinca u homogenost međusobnih mišljenja, pluralističke sintagme poput *naša* kuća, na *našoj* plaži pokazuje da junaci njeguju i podjelu na *naše* i *tude*.

Klapa kao pandan kolektivne svijesti i zajedničke ideje pretpostavlja da se vlastite ambicije i želje pojedinca ostave po strani ako ne idu u korist čitave zajednice. To se lijepo da iščitati iz Bebinoga pisma Mogoroviću u kojemu mu poručuje: "Nadam se svakako, da si se ostavio onih glupih ideja, da pišeš. Nije to za nas" (Šoljan 1961: 203). Osobnom zamjenicom *nas*, a koja se iterativno ponavlja kroz čitav roman, Šoljan iskazuje kolektivni mentalitet grupe: on je ujednačen, stopljen, ne razlikuje se. Dakle likovi unutar zajednice ne postoje kao individualni pojedinci s poosobljenim svjetonazorima, već su svi zajedno odraz kolektivne svijesti. Na samom početku romana ta je svijest odolijevala promjenama vremena i uvijek se našla neka *rupa u zakonu* kroz koju se moglo pobjeći. Kako priče odmiču, svijest se već toliko izdiferencirala da jednostavno više nije mogla držati grupu na okupu. Raspala se, kontaminirana potragom za nečim višim i idealnijim od onoga što postoji, što je u njoj samoj.

Treba naglasiti kako nije slučajnost što je u *Izdajicama* nositelj i pokretač radnje grupa likova, a ne pojedinci. Za pojedinca je teže ostvarivo nešto u što samo on vjeruje, dok je kolektivna sloga i težnja prema istome cilju respektabilnija za sve članove zajednice. Zato se likovi međusobno družu sa sebi sličnima ili upoznaju one koji su njima slični. Tako se na primjer iz opisa Marijana – Mogorovićevog prijatelja iz mladosti – daje primijetiti kako su

¹³ Formulacija Anite Lunić u kontekstu obrazloženja odnosa individualizma i zajedništva u Šoljanovim i Camusovim djelima pri čemu, pozivajući se na Camusa, govori kako je njegova sintagma *Mi jesmo* zapravo novi individualizam "koji naglašava potrebu za Drugim bez kojeg se postaje *strancem*" (Camus 2011: 290 prema Lunić 2015: 86).

njegova, u suštini nekonformistička, generacijska načela predstavljala životni stil koji su njegovali i ostali Šoljanovi junaci. Mogorović ga opisuje ovako: "Izbjegavao je rodbinske odnose, dugoročne poslovne ugovore, stalne prijatelje i trajne ljubavnice. Uvijek je radije prihvaćao više nesigurnih žena, nego jednu sigurnu. Uvijek je radije putovao, povlačio se po vlakovima i brodovima, nego što je stanovao u određenom gradu, u vlastitom stanu" (Šoljan 1961: 185). Citat jasno daje do znanja da je Mogorović Marijana smatrao prijateljem jer su se oboje povodili za istom životnom filozofijom koju ostatak svijeta nije prihvaćao te su oboje bježali od onoga čemu su ostali ljudi išli u susret. Marijan je tako "utjelovljenje slobode, otpora konformizmu, pravilima i malograđanskomu načinu života".¹⁴ Na ove konstatacije nadovezuje se i Tomislav Ladan, jedan od mnogobrojnih Šoljanovih kritičara, tvrdeći: "Ti junaci zatvaraju se u male skupine sebi sličnih i takozvanih društvanca, kao što su to najzad uvijek radili takvi ljudi kada bi im propadalo carstvo (njihova slika svijeta)" (Ladan 1998: 44).

¹⁴ (Brkić 2008: 67).

5. Junaci *Izdajica*

Glavni likovi – pripovjedač Petar Dobroslav Mogorović, Ćuk i Beba – poslijeratna su generacija mladih ljudi čiji su životi obilježeni generacijskim načelima koja su si sami nametnuli i koja su čvrsto odlučili održavati. Njihovo tročlano, naizgled neraskidivo prijateljstvo okvir je iz kojega u početku nitko od njih ne želi izaći jer ih kao grupu istomišljenika povezuju iste ambicije, želje i ciljevi. "Osim prijateljstva povezuju ih vrijeme i prostor pustolovina u koje su upleteni te svijest da su osuđeni na izdaju svoje najveće želje" (Donat 1993: 70). Radi dobrobiti klape zaboravljaju ili kriju svoje vlastite potrebe i želje jer sve ono što ne ide u korist zajednice smatraju beskorisnim. Ako netko od likova i učini nešto – za njihovu klapu atipično – smatran je izdajicom cijele grupe, no ta će osoba onda pokušati popraviti stvari čak i ako to podrazumijeva povredu onoga drugoga.

Glavni je cilj te zajednice ići iz situacije u situaciju, od mjesta do mjesta – i nigdje se ne zadržavati predugo. Sve što je zahtijevalo rješavanje problema ili ostvarivanje nekih dubljih odnosa junaci su maksimalno izbjegavali. Zbog toga su nje govali površne odnose, brze ljubavi i stalne životne promjene. Nisu uspostavljali neke dublje kontakte i nisu razgovarali kao što to drugi prijatelji rade. Ovu je tvrdnju moguće potkrijepiti upitom iz Bebinoga pisma Mogoroviću u kojemu je vidljivo koliko ga zapravo površno poznaje: "Naravno, kao uvijek, savršeno mi je nejasno čime se baviš: akviziter oglasa, je li?" (Šoljan 1961: 203). Činjenica što nakon tolikih godina poznanstva i vremena provedenog skupa Beba i dalje ne zna čime se Mogorović bavi puno govori o kvaliteti interakcije među članovima klape. Ipak, klapa je njihov mali svijet u koji ne daju da se dira, a budući da za drugo ni ne znaju, takav svijet je ujedno i jedini mogući svijet za njih.

Potonje Mogorović uspoređuje i s izrazom *svijet od karata* ili *kula od karata* čime objašnjava na koji način klapa funkcionira i kako je uspostavljena. Pripovjedač je naime svjestan da je potreban pomak samo jedne jedine karte kako bi se cijela stvorena piramida od karata raspala. Na jednak način, ako se i samo jedan član zajednice izdvoji to više nije ista zajednica, nije nošena istom biti. Razvidno je stoga kako je svaka vrsta izolacije ili isključenja iz njihovoga društva destruktivna jer biti izoliran iz sklopljenoga zajedništva znači izgubiti tlo pod nogama, a to je ono što junaci pod svaku cijenu nastoje izbjeći.

Likovi *Izdajica* ne zaziru toliko od svijeta odraslih koliko se pokušavaju pronaći u njemu, a kada se napokon odluče s njime suočiti prestraše se i pobjegnu jer su svjesni da će prije ili kasnije biti izdani, napušteni i ostavljeni. Svjesni su da se prošlost ne može vratiti niti promijeniti te da je budućnost jednako neizvjesna kao i sadašnjost. Zato će oni prije napustiti

druge nego dopustiti da budu napušteni i prije će se odlučiti na odlazak nego se upustiti u konflikt i suočiti se. Može se stoga primijetiti kako su Šoljanovi junaci pomalo *outsideri*. Bježe od života, obaveza i odgovornosti, a ponajviše od ostvarivanja vlastitih ambicija jer znaju da su te ambicije u startu osuđene na propast i nemoguće za ostvariti budući da je za njihovo ostvarenje potrebna potpuna predanost pojedinca i napuštanje uvjerenja koja ga u tome koče. To je za Šoljanove likove neprihvatljivo, ali ne i nemoguće. Na primjer, Beba u svome pismu Mogoroviću otkriva kako se udala, no njezino shvaćanje takve vrste bračne obaveze razlikuje se od tradicionalnih shvaćanja. Tako se iz njezinoga rukopisa iščitava nepoštovanje prema suprugu, njegovo omalovažavanje i manipuliranje njime. Kao da se Beba ni ne pokušava uobličiti svojoj novoj ulozi, već stara načela aplicira na svoj novi životni stil: "Otkrila sam da mi se strašno sviđa komandirati: kad kupi auto natjerat ću ga da kupuje krzna ili perzijske tepihe, svejedno. Kad me zgrabe one moje mušice, znaš, najveće mi je zadovoljstvo da ga iz dana u dan grizem i podbadam (šta ćeš, kad se dosađujem!)" (Šoljan 1961: 202).

6. O strancima

Roman se između ostaloga bavi i temom stranaca koja je signifikantna po tome što se pojam stranca može dekodirati u doslovnome i prenesenom značenju: u Priči prvoj (*Vrt slavuja*) stranac označava turista kakav je na primjer bila Gerta, dok u Priči drugoj (*Neobičan događaj, koji se zbio Petru Dobroslavu Mogoroviću, dne 17. oktobra jedne godine u gimnastičkoj dvorani*) i Priči četvrtoj (*Treća momčad*) stranac slovi za osobu koja se u poznatome okruženju osjeća otuđenom, neprihvaćenom, pa čak i odbačenom. Stranci kao turisti smatrani su korisnima jedino u svrhu turizma, dok su za sve ostale svrhe gledani sumnjičavo i s prijezirom:

(...)gledati ružne i smiješne starce, koji dolaze iz cijeloga svijeta, da baš u ovom gradu troše svoje penzije, rente ili uštedevine, gledati kako svi ti stranci nasjedaju ljubavnim i financijskim pothvatima naših momaka; ne, nije bilo lako imati dobro mišljenje o strancima. Da, stranac je koristan, i treba odati svako poštovanje stvarima koje ima ili prodaje, ali sam stranac? nemojte, molim vas, pričati što god, stranac je turist! (Šoljan 1961: 45)

Jedna je među mnogim oprekama u romanu dihotomija koju Šoljan balansira na vertikali *stranca*, a odnosi se na stranca kao osobe iz druge države te na osobu koja je u svojoj državi, štoviše gradu – stranac. Prvi je tip stranca prikazan u citiranom odlomku, dok je ovaj drugi tip stranca utjelovljen u liku Mogorovića i njegovih prijatelja. Njihovo malo zajedništvo bilo je poput male unije, male države izvan koje su vrijedila drugačija pravila po kojima oni nisu znali igrati. Uzuse koji zahtijevaju odgovorno i samosvjesno preuzimanje kontrole zaobilazili su bez dubljih i temeljitijih promišljanja. Kontinuirani odlasci na put također su nešto što ih je etiketiralo strancima. Gdje god su došli počeli su primjećivati koliko se razlikuju od drugih i koliko su njihove navike zapravo ustaljene: "I mjesto da pođemo da pogledamo kulturno-historijske vrednote, da se spustimo u šaht, da upoznamo život naših rudara, da naprosto prošetamo kroz neviđeni grad, mjesto svega toga, mi sjedimo u krčmetini, koja je potpuno identična hiljadama drugih krčmetina, u kojima smo sjedili, i pijemo konjak" (Šoljan 1961: 97).

Mogorović se skoro svugdje osjećao strancem, čak je bio stranac i samome sebi. U Priči drugoj (*Neobičan događaj, koji se zbio Petru Dobroslavu Mogoroviću, dne 17. oktobra jedne godine u gimnastičkoj dvorani*) junak osjeća izvjesnu netrpeljivost prema okolini, kao i ona prema njemu: "(...) jer svakim danom svi smo sve više stranci, (...). Stajali su (boksaci) oko mene, lice do lica, jedno jedino lice, koje ti pokazuje da si stranac" (Šoljan 1961: 61–62). Iteracija riječi *stranac* u Mogorovićevom vokabularu svjedoči o osjećaju psihičke i egzistencijalne ugroženosti njegovoga *ja* sferom svakodnevice kao i svjesnosti posljedica te ugroženosti koje su se na površinskoj razini očitovale kroz zahlađene međuljudske odnose, dok

su na dubljoj razini potpuno zahvatile u njegovu svijest na način njegovog dosljednog eskiviranja asimilacije životu u kojemu nikada nije vidio nikakvu egzistencijalnu svrhu. Njegov je osjećaj životne otuđenosti koncizno opisan i u Priči četvrtoj (*Treća momčad*) u kojoj se zbog ravnodušnosti i nemara hrasta spram njegove pojave osjećao ovako:

Uplašio sam se, da, ali ja sam bio pridošlica. Ovdje, kao i svugdje. Čovjek bez korijenja, bez predrasuda, bez prenatalnih strahova. Pridošlica u ovome svijetu. (...) Pogledao sam još jednom hrast i osjetio sam se malen i anonimn, neprimjetljiv, ali strašan protivnik. (Šoljan 1961: 106)

U skladu s egzistencijalističkim doživljajem svijeta svijest o submisivnom položaju Mogorović podupire mišlju kako je ionako *pridošlica* koja je na proputovanju kroz ovaj život zbog čega nije obvezatan vezati se ma za kakve potencijalne životne pojavnosti ili činiti išta što je van dometa pukog egzistiranja. Ovakvo je razmišljanje karakteristika apsurdnog čovjeka koji "ustrajava u životu bez nade, bez budućnosti, ali i bez rezignacije. On je prognanik lišen domovine i zavičaja (...) i nema iluzija da će ih pronaći" (Dalmatin 2011: 62).

Pojmovi poput *stranac*, *turist* i *pridošlica* nerijetko se spominju u pričama *Izdajica* i osim što, kao što je već rečeno, svjedoče o osjećaju egzistencijalne ugroženosti junaka, mogu se simbolično tumačiti i s obzirom na vremenske okolnosti geneze romana (1961.) i ranije zamrlu socrealističku poetiku¹⁵ u odnosu na koju se Šoljan potencijalno osjećao *malen i anonimn, neprimjetljiv* jer se nije slagao s mišlju o angažiranoj književnosti čije su estetske odlike trebale biti podvrgnute vladajućoj ideologiji, *ali* i kao *strašan protivnik* koji se zajedno s generacijskim istomišljenicima ipak obračunao sa socrealističkim književnim tendencijama pokretanjem *Krugova* (1952.) koji su postali "jedan od najvažnijih generatora suvremene hrvatske književnosti zagovarajući duh tolerancije, pravo na razliku i vlastiti umjetnički izraz".¹⁶ Šoljan tako kroz Mogorovićevu retoriku implicitno progovara o duhu vremena svoje generacije i o nemirima s kojima su se nerijetko nosili budući da su iz socijalističke vizure vjerojatno i sami "moralni biti viđeni kao 'izdajice', jer je njihovo pisanje nastojalo izreći potisnutu, u javnom govoru prikrivenu istinu o vlastitom vremenu, o tjeskobama jednog naraštaja skeptično raspoloženog prema gromoglasnim parolama i globalnim projektima" (Pejaković 1998: 394).

¹⁵ "Naime, konačan raskid sa socrealističkom poetikom dogodio se već 1952. godine, čime se ujedno označio kraj nasilne ideologizacije cjelokupnoga života te početak destaljinizacije i zatopljanja na svim područjima" (Pintar 2016: 54).

¹⁶ Ibid.

7. Egzistencijalni nemir

Većinu vremena čovjek svjesno upravlja svojim ponašanjem i emocijama u skladu s društvenim konvencijama sredine u kojoj živi pa će se tako u knjižnici ili kazalištu suzdržavati od govorenja i neće se prepuštati nekontroliranom izljevima emocija u javnosti. Osim što čovjek kreira svoj život na temelju svjesnosti o trenutnome stanju svojega bića i okolnostima u kojima živi, sve ono što je pohranjeno u nesvjesnome dijelu ljudske psihe također utječe na čovjekovo ponašanje, razmišljanje i osjećanje zbog čega je čovjek sklon reagirati i ponašati se na određeni (neprimjereni) način, a da ni sam ne zna zašto.

Neki se nesvjesni sadržaji kod pojedinca pojavljuju spontano kao odraz takozvanog kolektivnog nesvjesnog¹⁷ što je zapravo arhetipski obrazac koji se nesvjesno nasljeđuje, obnavlja i očituje kroz čovjekov habitus. Osim uvriježene, arhetipske dimenzije nesvjesnog, ono također pohranjuje čovjekova osobno proživljena pozitivna ili negativna iskustva koja podjednako utječu na čovjekova stajališta i odluke kao i svjesni sadržaji njegove psihe. Kako bi ostao u uvjerenju da sve drži pod kontrolom, čovjek zanemaruje i odbacuje introspektivno preispitivanje svojih emocija te ih potiskuje u svoju nutrinu sve do trenutka očitovanja ozbiljnih psihofizičkih poremećaja i spoznaje stvarne egzistencijalne ugroženosti. Zbog toga stres modernoga čovjeka i nemiri s kojima se svakodnevno suočava ne govore samo o njegovom psihofizičkom zdravlju, već i onom duhovnom.

Naime, pitanja s kojima se likovi *Izdajica* susreću, a na koja ne znaju odgovor većinom su duhovne prirode – poput pitanja smisla čovjekovog života. Što dulje čovjek zanemaruje duhovne potrebe svojega bića, tim je više opterećeniji i frustriraniji kada se s njima mora napokon suočiti što ga posljedično stavlja u poziciju za razvoj određenih psihičkih poremećaja koji mogu ozbiljno ugroziti njegovu egzistenciju. Zbog toga su važna česta introspektivna preispitivanja u vidu prepoznavanja i imenovanja emocija – pritom je korisno koristiti se metodom MED ciklusa – kako bi čovjek preduhitrio psihofizičke komplikacije i izbjegao duhovnoj, to jest egzistencijalnoj krizi svojega bića. Spoznaja vlastitog emocionalnog i psihofizičkog stanja na čovjeka može djelovati iscjeljujuće i oslobađajuće jer u njemu formira ponizan stav priznanja da je potpuno nemoćan u konfrontaciji sa životnim izazovima i da su mnoge stvari izvan njegove kontrole što ga potencijalno otvara za pronalazak utjehe u duhovnome.

¹⁷ (Jung 1964) u: (Negoita 2021: 25).

Naime, egzistencijalnoj uznemirenosti nerijetko su skloniji oni ljudi koji ne prakticiraju vjeru u svome svakodnevnome životu i kojima je svjetonazor ograničen samo na domenu naravnoga i racionalnoga zbog čega emocionalno neprihvatljive sadržaje ne znaju transcendirati, to jest u njima ne znaju pronaći dublji smisao.¹⁸ Vjera čovjeka uči da svaka patnja ima smisao koji on za života možda nikada neće otkriti, ali će mu optimistično povjerenje u božansku providnost i dobrotu pomoći da lakše prevlada i najteže životne situacije. Čovjek koji se odrekao svoje tradicije i koji je izgubio smisao za tradicionalne vrijednosti (npr. obitelj, vjeru, brak) samoga je sebe osudio na propast jer više nije sposoban donositi ispravne moralne procjene pa je zbog njihovoga pomanjkanja sklon podložnosti raznorodnim životnim principima (konformizam) ili političkim sustavima (totalitarizam) te razvoju mentalnih i duševnih poremećaja (noogena neuroza).¹⁹

Konformistička su stremljenja likova u *Izdajicama* obrađena u poglavljima 7.2. Klapa kao mjesto egzistencijalnog nemira pojedinca i 7.3. Egzistencijalni nemir kao posljedica sjećanja na ratnu prošlost, koja potvrđuju prethodnu konstataciju o važnosti njegovanja tradicionalnih vrijednosti jer su njihovim izuzećem likovi stvorili dojam o besmislu života zbog čega su pali u duhovnu krizu, odnosno u stanje takozvane egzistencijalne neuroze koja je narušila percepciju njihove stvarnosti²⁰ i stavila ih, između ostaloga, u submisivan interpersonalni položaj.

Kao što je u poglavlju o MED ciklusu objašnjeno, simptomi egzistencijalne neuroze podjednako obuhvaćaju sve tri komponente – misli, emocije i ponašanje – pa se pomoću metode MED ciklusa i na temelju učestalosti određenih devijantnih ponašanja može uočiti korespondiraju li psihosomatske anomalije likova sa simptomima egzistencijalne neuroze. Svako poglavlje ovoga rada opisuje izolirane događaje ili emocionalna stanja (rat, zaljubljenost, strah, odbačenost, promjena mjesta boravka) koji su, svaki na svoj način, stvorili uvjete za neku vrstu psihičke ili emocionalne rastrojenosti, to jest bili preduvjet za razvoj premorbidne osobnosti²¹ u likova koja je u kumulativnom smislu (na temelju posljedica događaja iz svih poglavlja) i dugoročnom perpetuacijom dovela do manifestacije egzistencijalne neuroze, to jest stanja duboke duhovne krize svakoga lika. Budući da su junaci *Izdajica bačeni u svijet*,

¹⁸ Viktor E. Frankl smatra kako je čovjek sposoban prevladati i najteže izazove kada je uvjeren da imaju određeno značenje (Frankl 1992) u: (Negoita 2021: 26).

¹⁹ (Frankl 2008) u: (Negoita 2021: 28).

²⁰ "The cognitive component of the existential neurosis is meaninglessness, or chronic inability to believe in the truth, importance, usefulness, or interest value of any of the things one is engaged in or can imagine doing" (Maddi 1967: 313).

²¹ Predominant affective states of a man with a premorbid personality "would be fear and anxiety, and these would be only aggravated by the frequent incompatibility between serving other-directed social aims and self-interested biological aims" Ibid. Str. 316.

odcijepljeni od tradicionalnih vrijednosti i kulturnih normi, njihova životna potraga nije potraga za srećom (inače bi Mogorović ostao s Gertom), već im je stalo do – kako tvrdi Branimir Donat – "egzistencijalnog osjećanja ispunjenosti bića" (Donat 1993: 86). Dakle, junaci nesvjesno tragaju za trajnim osjećajem životne svrhe koji bi bio popraćen duševnim mirom i nadom u budućnost, a u konačnici realiziran povratkom tradicionalnim vrijednostima koje su pokušali "ugušiti" tražeći smisao izvan njih samih.

7.1. Egzistencijalni nemir kao posljedica životne nesigurnosti

Poenta kojom nas Šoljan uvodi u Razmišljanje treće (*Lutanje*) svela bi se na jednu riječ: nesigurnost. Nema tog mjesta na zemaljskoj kugli na koje čovjek može otići, a da može biti siguran da mu se ništa loše neće dogoditi. To je nemoguće. Svugdje i u svakome trenutku čovjek je izložen opasnosti, bio on toga svjestan ili ne: "Stojiš na ulici, padne ti na glavu cigla. Ležiš u krevetu, udari te kap. I uvijek se pitaš, bi li ti se to dogodilo, da nisi ostao na tom mjestu? Shvatili smo koliko je čovjek nesiguran na svakome mjestu" (Šoljan 1961: 175).

Kako bi sve ovo izbjegli, Šoljanova mala grupa svoju idiličnu zemlju, svoju utopijsku Arkadiju traži u različitim vremenima, bilo prošlim, bilo budućim. Ne nalazeći spokoja u sadašnjosti, Mogorović se retrospektivno vraća u minula vremena tražeći utjehu u nečemu opipljivom i poznatom, u nečemu što mu može ponovno vratiti izgubljeni mir i sreću. Prisjećajući se stare kuće na pustom otoku "...desilo (se), da smo on, ja i dvije sada već bezimene djevojke otišli na petnaestodnevno praznikovanje negdje u kasno toplo proljeće one zaboravljene godine, kad sam proživio možda najsretnije trenutke svoga života" (Šoljan 1961: 186).

Ista ta kuća sada je samo ruševina u kojoj više nema mjesta za nove uspomene. Ipak, to Mogorovića ne sprječava da barem u mislima ode u budućnost i naslika nikad proživljene i oživljene slike. One slike koje je trebao iskusiti, a nije. Koje je trebao dočekati, a nije. Kao i sve prije toga i ta ga je kuća izdala. Ona i sve uspomene koje je u njoj trebao ostvariti, a sada više nikada neće moći: "I gledam dalje, u tvoju budućnost, i vidim čopor djece, pocrnjele od sunca, kako se uz vrisak i guranje spuštaju kamenitom stazom k moru, skačući u trku s malog ali čvrstog mola. (...) Ja bih stajao ujutro, kućo, na tvom pragu, procjenjujući vrijeme po maglicama na horizontu i namatao bih na pluto dugi svilenasti povraz..." (Šoljan 1961: 189).

7.2. Klapa kao mjesto egzistencijalnog nemira pojedinca

Čovjek kao društveno biće traži upotpunjenje svojega života u formi drugoga bića. To je lakše ostvarivo kada su ljudi međusobno povezani istim idejama i životnim ciljevima. Zbog toga se nerijetko oformljavaju grupe koje članovima pružaju osjećaj društvene sigurnosti i koje ih simultano privode k istome cilju. Sami čin pripadanja nekoj grupi ili zajednici svakome članu daje na važnosti jer se osim fizičkog pripadanja i fizičke povezanosti pojedinci povezuju i na duševnoj razini dijeljenjem svojih iskustava, emocija i doživljaja.

Klapa Šoljanovih junaka – Mogorovića, Čuka i Bebe – posjeduje integracijski potencijal i ono što je čini kompaktnom jest međudjelovanje pojedinaca. Paradoksalno, ono što je unosilo najviše nemira među članove klape istovremeno je bilo i uzrok njihove kompaktnosti: "Izdajstvo je sadržano u našem credu. Mi smo zajedno baš po tome, što smo svi pomalo izdajice" (Šoljan 1961: 83). Narav klape je bila takva da nije obvezivala na postojanost u odnosima i u prakticiranju onih životnih vrijednosti kojima je težio ostatak ljudi. Zbog toga su Čuk, Beba i Mogorović svoje zanimacije obavljali mehanički i u kratkoročnim intervalima čime su samima sebi nastojali dokazati da uspješno odolijevaju svemu što zagovara postojanost: "...uvjerali smo se pićem i skitnjama, brzim ljubavima i brzim promjenama, površnim i duhovitim razgovorima...sve nam je bilo dobro što nije trajalo predugo...sve nam je bilo dobro, u što se nismo morali preduboko angažirati" (Šoljan 1961: 92).

Jedino što su stvarno posjedovali bila je njihova klapa, njihovo prijateljstvo i to je ono što ih je činilo živima, bitnima. To im je ulijevalo pouzdanje da je njihov život svrsishodan i da za njih postoji neko mjesto na ovome svijetu. Čak i onda kada je interakcija članova grupe bila više pasivna nego aktivna klapa je i dalje funkcionirala jer je tako bila kodificirana od početka. Ipak, pokazalo se kako je njezina izoliranost od svijeta jalova jer je vlastitim naporima htjela, kao da bi bilo moguće, trajno očuvati sustav vrijednosti koji je od početka njegovala.

Junacima *Izdajica* primarni cilj nije bila briga za dobrobit pojedinih članova grupe već klape u cjelini zato što je izvan nje svaki član bio samo bezidejni pojedinac, dok su svi zajedno bili tvorci jedne nedefinirane, ali postojeće *ideje*. Ipak, svi su se oni pokazali potpuno nedoraslima zahtjevima života jer su svoje vlastite ideale žrtvovali u korist ideala grupe. Njihov je intersubjektivni konformizam bio bezuvjetno postojan i od svakoga je tražio svojevrсно beskičmenjaštvo:

– Svako je od nas pomalo izdajica, – reče Čuk kao da nismo prekinuli, – zato što svaki od nas ima onu ambiciju. Onu jednu ambiciju u kojoj leži naša propast. Ali mi znamo, da je ispunjenje te ambicije nemoguće i mi je krijemo. Mi se ponašamo, kao da nam do nje nije ni stalo. Mi znamo, da je mnogo i to što postojimo ovakvi kakvi jesmo. Mi smo se već odavno utješili i svaki

put se nanovo tješimo. Izbjegavamo da na to mislimo. I to je dobro. Izbjegavamo da o tome razgovaramo, i to je dobro. Izbjegavamo ambiciju, i to je najbolje od svega, – rekao je. (Šoljan 1961: 83)

Iz citiranog ulomka koji je preuzet iz Priče treće (*Izdajice*) vidljivo je kako Šoljanove junake kroz život vodi krajnja indolencija spram životnih ambicija i životnoga prosperiteta uopće. Sudeći po Ćukovom načinu razmišljanja, on i njegovi prijatelji nalik su živim mrtvacima koji naizgled žive, a duševno su potpuno neambiciozni, beznadni, oplijenjeni za bilo kakav društveni iskorak ili životnu promjenu, nefleksibilni za ikakvu ideju izuzev njihove vlastite. Svaki se član toga društva svojevolumno odrekao svojih želja i potreba, svoje volje i svojih planova, ukratko, svih životnih mogućnosti koje bi im živote učinile izazovnim i nepredvidivim. Za njih je svijet opasno mjesto za život jer biti ambiciozan znači i biti povrijeđen, ne uspjeti, potpuno se istrošiti. Junaci znaju da život ne pokazuje samo svoju dobru stranu, već i onu lošu stoga će radije ostati u sigurnoj zoni svojih neispunjenih očekivanja nego se izložiti poraženosti, bolima i svjetovnim opterećenjima.

Citirani odlomak ukazuje na konformističke sklonosti likova koje su nerijetko simptom duboke egzistencijalne praznine do koje dolazi kada čovjekova dominantno racionalistička stremljenja zatre instinktivno-impulzivnu dimenziju njegovoga bića i dovedu do dezintegracije njegove osobnosti zbog čega čovjek počne sumnjati u ispravnost svojih odluka i smisao svojega života.²² Kako bi kompenzirali osjećaj egzistencijalne ispunjenosti, Ćuk, Beba i Mogorović pribjegavaju alternativnom rješenju u vidu konformizma, to jest prilagodbe jednih drugima i onome što se od njih očekuje. Ćuk se u tekstu oslanja isključivo na razum i činjenice dok duhovno-emocionalnu dimenziju prosuđivanja zanemaruje i potiskuje što će mu se kasnije osvetiti kroz osjećaje besmisla i apatije.

Primjenom na citirani odlomak metoda MED ciklusa pomaže u uočavanju čimbenika koji nagoviještaju egzistencijalni poremećaj u likova pa se tako misaoni događaj u tekstu nadaje u riječima *znamo, mislimo*, emocionalni u riječima *utješili, tješimo*, dok se fizički događaj prepoznaje u riječima *ponašamo, izbjegavamo*. Signifikantno je primijetiti kako Ćuk svoja razmišljanja u interakciji s Mogorovićem iznosi u množini (*naša, mi*) zbog čega se po analogiji stvari može stvoriti dojam o načinu razmišljanja, ponašanja i djelovanja ostalih likova u klapi, Mogorovića i Bebe.

Misli su polazišna točka svih pozitivnih ili negativnih emocija i osjećaja likova, a ide li se korak dalje i stupnja uspješnosti donošenja i provedbi njihovih odluka. Ukoliko misli nisu

²² Po Franklovom mišljenju, egzistencijalni vakuum (praznina) modernog čovjeka nastaje zbog gubitka njegovih instinkta i impulsa te tradicionalnih kulturnih normi (Frankl 2008: 16) u: (Negoita 2021: 27).

produkt benignog razmišljanja već im prethodi konkretno životno iskustvo, tada se u obzir MED ciklusa uzima i segment *životne situacije* kao onog stupnja koji prethodi segmentu *misli*. Ta su dva segmenta, uz *emocije*, *ponašanje* i *odgovor tijela* sveobuhvatne sastavnice za detaljno prepoznavanje i analizu misli, emocija i djelovanja likova (Bušljeta i Piskač 2018: 38).

Prije analize MED ciklusa, treba primijetiti kako je tekst pomalo atipičan budući da čitatelj ne mora sam iščitavati svaki pojedini segment spomenutog niza iz konteksta, već Ćuk kao lik to radi umjesto nas. Po Ćukovom promišljanju životna situacija svih likova u dotičnome tekstu jest posjedovanje *one jedne ambicije* za koju on izrijeком tvrdi da bi ih sve, u slučaju da dođe do njezinoga ispunjenja, mogla upropastiti. Pritom čitatelj ni ne zna da je već u ovom odlomku Ćuk anticipirao ono što će se kasnije neminovno dogoditi – raspad klape, koji će posredno prva potaknuti Beba.

Sljedeća Ćukova misao koja će utjecati na sveukupni emocionalni i fizički odgovor likova kroz cijelu radnju romana i posljedično doprinijeti njihovoj egzistencijalnoj uznemirenosti, sadržana je u rečenici: "Onu jednu ambiciju u kojoj leži naša propast." Dakle, Ćuk zna da je priklanjanje pojedinca ambiciji uvjet za neminovni raspad klape. Prati li se dalje tijekom njegovih misli stvorit će se vrlo jasna slika o njegovim (njihovim) duševnim previranjima, točnije mucu koja se odvija u njihovoj nutrini. To se vrlo lijepo može iščitati iz rečenice: "Ali mi znamo, da je ispunjenje te ambicije nemoguće i mi je krijemo." U citatu je vidljiva dihotomija između riječi *nemoguće* i *krijemo* zbog čega se na prvi dojam rečenica čini posve nelogičnom. Iako Ćuk zna da je ispunjenje ambicije pojedinca moguće (to nam otkriva riječ *krijemo*), istinu ipak zamjenjuje laži (lažnom utjehom, koju potvrđuju Ćukove riječi kako se *svaki put nanovo tješe*) stvarajući tako privid kako im ne prijete nikakva opasnost (jer je ispunjenje ambicije, kako tvrdi, *nemoguće*) pa joj se stoga niti ne treba odupirati.

Dakle svijest o potencijalnoj propasti, odnosno raspadu klape Ćuka je dovela do maskiranja istine laži i do stvaranja prividnog osjećaja životnog postignuća (*mi znamo, da je mnogo i to što postojimo ovakvi kakvi jesmo*), što je dovelo do stvaranja emocionalnog događaja koji Ćuk verbalizira rečenicom: "Mi smo se već odavno utješili i svaki put se nanovo tješimo." Ta im je utjeha svojevrsni obrambeni mehanizam koji ih štiti od dodira sa stvarnošću i suočavanja s odgovornošću pa je logično zaključiti kako će takva emocionalna malodušnost generirati pasivnim, ravnodušnim ponašanjem u likova što je posebno vidljivo u riječi *izbjegavamo* (- *da na to mislimo*, - *da o tome razgovaramo*, - *ambiciju*).

Iako Ćuk ovdje eksplicitno naglašava kako izbjegava misliti i razgovarati o onome što ga muči, to ne znači da se stvarnost odvija ukorak s njegovim htijenjima i htijenjima

Mogorovića i Bebe već naprotiv: ambicije pojedinca (prije svega Bebe) bit će jače od zajedničkih ciljeva, a što će Bebine ambicije (posebno za ljubavi) više jačati, ona će se više otvarati dijeljenju svojih misli i osjećaja s Mogorovićem zbog čega će se promatrani MED ciklus neprestano obnavljati, neovisno o Ćukovim željama s kraja odlomka.

S obzirom na rečeno, analizu citiranog odlomka valja zaključiti primjedbom kako je od rascjepa same klape, koji će se kasnije dogoditi, gori rascjep koji se događa u likovima, a manifestira se kao sukob onoga što oni žele (ambicija/ideal) i onoga što misle da žele (očuvanje klape). Ta je dihotomija misli i osjećaja tek začetak egzistencijalnih nemira i strahova likova, a eskalirat će onoga trenutka kada Bebini osjećaji nadvladaju njezin razum zbog čega će prva inicirati raspad klape i zadobiti titulu disidenta, odnosno *izdajice*. Dakle, do pojave egzistencijalne uznemirenosti likova dolazi onoga trenutka kada oni svoje živote počnu zamišljati i prakticirati izvan svoje klape i kada kolektivnu svijest zajednice odluče zamijeniti vlastitom.

Egzistencijalni nemiri likova usko su povezani i sa strahom od odgovornosti jer svaka odgovornost pretpostavlja određenu samostalnost, a da bi se osamostalilo potrebno je imati hrabrosti ići vlastitim putem i živjeti po vlastitim pravilima neovisno o mišljenju i stavovima okoline. Budući da put do osamostaljenja nije lagan, Ćuk, Beba i Mogorović odlaze iz jedne krajnosti u drugu: isprva se sustežu od ljudskih odnosa i načina života po kojemu živi većina ljudi da bi se, zasativši se vlastitih konvencija koje pretpostavljaju bespogovorno pridržavanje samonametnutih pravila, svom snagom volje prepustili onome što su si dotada uskraćivali. Zbog toga se Beba opravdava: " – Da li je grijeh htjeti malo sreće? Malo ljubavi? Da li je grijeh tražiti nešto što smo već svi zaboravili: nešto možda romantično, možda sentimentalno, ali tako nešto...zar se to uvijek može vidjeti samo u drugima? postizati to samo s pomoću drugih? ići preko lješina?" (Šoljan 1961: 90).

Bebin retorički upit ne svjedoči samo o njezinom stanju svijesti, već i o svijesti Ćuka i Mogorovića, a proizlazi iz njihove zasićenosti općom površnošću: površnim ljubavima, površnim odnosima i površnim željama. Oni nisu sposobni izgraditi kvalitetne ljudske odnose jer eskiviraju bilo kakvu vrstu emocionalne navezanosti na drugu osobu, što je paradoksalno ono za čime najviše čeznu. Bebina egzistencijalna uznemirenost zapravo proizlazi iz nepostojanja trajnog uporišta kojemu bi se uvijek iznova vraćala i koje bi je uvijek dočekivalo raširenih ruku – bilo da je riječ o mjestu, osjećaju ili osobi: "...mi smo se svi približavali, ali se nikada nismo približili...potpuno, do predavanja...mi smo bili uvjereni da toga nema, da je to čak ružno, na izvjestan način naivno...uvjerali smo se da toga nema" (Šoljan 1961: 92). Ona shvaća da je u njezinom životu sve nestalno i da nikome ne može trajno pripadati osim samoj

sebi. Tim više, trojac ne pronalazi u sebi ništa što bi bilo vrijedno voljeti, ništa što bi u njihovim životima bilo zanimljivo i što bi ih činilo sretnima bez učešća drugoga. U toj beskrajnoj potrazi za srećom i u pokušaju posjedovanja onoga što imaju drugi postali su slijepi za vrijednost koju su već posjedovali: prijateljstvo.

Iz navedenoga je vidljivo kako je čežnja za potpunim pripadanjem nekomu ili nečemu najjači od svih osjećaja s kojima se likovi u romanu susreću. Ona je ta koja stvara polariziranost među akterima: s odmakom vremena likovi sve više gravitiraju prema izvoru ispunjenja svojih čežnji što dovodi do njihovog međusobnog udaljavanja i do udaljavanja pojedinca od životnih ideala sviju. Beba svoju čežnju izražava ovako: "...ali ja moram, konačno, negdje, pripadati, ne vama, to jest, nama, nego baš negdje tako duboko, zauvijek, samo ja i samo meni" (Šoljan 1961: 91). Bebina je superiorna čežnja za posjedovanjem svakog izvora dobra, ljubavi i pozitivnih emocija ujedno i destruktivna jer nesvjesno teži tome da druge zakine za ono čemu ona sama nema pristup.

Vidljivo je dakle da ona, Ćuk i Mogorović zaziru od vlastite i tuđe samodostatnosti do te mjere da su spremni narušiti tuđe odnose ne bi li i sami imali udjela u drugima i kušali plodove njihova zajedništva. Njihova bolesna želja za učešćem u svemu što im je zabranjeno indicira njihove djetinjaste sklonosti koje opet proizlaze iz straha od promjene.

7.3. Egzistencijalni nemir kao posljedica sjećanja na ratnu prošlost

Jedan je od glavnih uzroka Mogorovićeve egzistencijalne ugroženosti nemogućnost razgraničenja povijesnih okolnosti od aktualnih zbivanja. Iako je u romanu od rata prošlo već petnaest godina, Mogorović je i dalje podozriv prema ljudima, a posebno prema onima koje pušta u svoje društvo i koji se nalaze u njegovoj neposrednoj blizini. Kao izravni ratni sudionik i svjedok usvojio je one obrasce ponašanja koje je tada neposredno promatrao u svojim ratnim neprijateljima stoga je njegov bihevioralno-kognitivni sistem mimetsko oponašanje njihovoga. Zbog toga je u nemogućnosti uspostavljanja zdravog odnosa – najprije prema sebi – a onda i prema drugima. Poruka prošlosti koja mu govori kako Nijemci i Hrvati nikada neće biti u dobrosusjedskim odnosima ne samo da mu ograničava pravce kretanja, već i diktira smjerove razvoja njegovih misli i osjećaja. Njegov nekritički, asocijalni stav prema životu i ljudskim pravima oslabio je njegove voljne napore da se izbori za sreću koja mu pripada i na koju polaže pravo te ga učinio lutkom čijim koncima uvijek upravlja netko drugi. Ovaj odlomak iz Priče prve (*Vrt slavuja*) zorno to prikazuje:

Moram otići, jer bi inače i ti i ja mogli povjerovati da je moguće nešto, što se nikada ne ostvaruje. Moram otići, jer bih inače prestao vjerovati u snagu i poruku prošlosti. Moram otići, da i ja i ti ne izgubimo zemlju, koja je na kraju uvijek jača i od mene i od tebe. Moram otići, jer bi inače mogao pomisliti da je zaista stvarno opraštanje i stvarno zaboravljanje. Moram otići jer inače ne ću moći podnijeti naš neminovni rastanak, koji nam zapovijedaju naši krilati rođaci. Oprosti mi, Gerta. U tebi sam vidio nešto više od tebe same, i to mi oprosti najviše od svega. Oprosti mi to, onako, kako mi to inače, da je moguće da se ovo nastavi, ne bi nikada oprostila. Jer u tebi i u meni nema ništa više od nas samih i mi moramo biti pokorni moćnijima od nas, koji nam dokazuju. Koji nam ne bi oprostili nikada, jer nemaju moći opraštanja. (Šoljan 1961: 50)

Citirani odlomak Mogorovića prikazuje kao zagriženog, apodiktičnog ekstremista kojemu je sve ili crno ili bijelo i koji ne vjeruje da postoji srednja mogućnost pristupanju problemima. Ovakvo je stajalište simptomatično za monološki (afirmativni) diskurs koji je "često dihotomičan – aksiološki manikeističan: dobro/zlo, sredine nema – taj je diskurs najveći neprijatelj tolerancije kao što je tolerancija njegov najveći neprijatelj" te "koji sebe zna kao istinu, koji svoju orijentaciju smatra jedino mogućom i jedino ispravnom a sve druge mogućnosti unaprijed isključuje" (Lasić 1982: 88–89 prema Kramarić 1998: 205). Mogorovićevo ponavljanje riječi *moram(o)* (čak šest puta!) ukazuje na to kako je vođen nečim puno snažnijim od njega samoga čemu se on, i da hoće, ne može oduprijeti što indicira na njegov već spomenuti manjak tolerancije spram pobune *moćnijima*, a manifestira se beskičmenjačkim povlačenjem, to jest odlaskom.

Mogorovićev je osjećaj egzistencijalne ugroženosti produkt subjektivnog tumačenja aksiološke opozicije na razini hijerarhijskih (društvenih) odnosa pri čemu nužnog i

sveprisutnog neprijatelja identificira u zemlji (*koja je na kraju uvijek jača*), zatim krilatim rođacima (*koji zapovijedaju*), a potom i moćnijima (*koji nam ne bi oprostili nikada*). Upravo je takav manihejski stav, koji stvarnost tumači u njezinim krajnostima (*nikada, uvijek*), indikator kontaminacije njegove svijesti poratnom društvenom politiziranošću koja se odražavala kroz usrdnu jednodimenzionalnost stavova, uvjerenja i mišljenja.

Ipak, neovisno o pripovjedačevoj subjektivnoj konotaciji aktualne situacije i upitnosti prijetnje eksternih čimbenika (koje ipak doživljava superiorno diktatorskim), psihička opterećenost nemogućnošću konfrontacije s društvenom hegemonijom bit će kauzalan faktor njegovog pasivnog bunta – odlaska. Tako i na jednome drugome mjestu (*Vrt slavuja*) kaže: "Mi odgajamo vlastitu djecu tako, da zaborave tu sramnu, podaničku, kolonijalnu i bratoubilačku prošlost" (Šoljan 1961: 21). Dakle, poremećena društvena hijerarhija iz prošlosti priskrbila mu je submisivnu ulogu s kojom se, kroz poratnih petnaest godina, suživio do neprepoznatljivosti, što citirani odlomak i više nego vjerno predočuje.

Za Mogorovića su prošlost i sadašnjost dva vrlo labilna životna kontrapunkta koja on nikako ne može izbalansirati stoga ide linijom manjeg otpora i jednostavno bježi od svega što ga uznemiruje. Njegova svijest "ga tjera na bijeg od ljubavi, zapravo na 'bijeg od slobode', s obzirom na to da izlaženje iz sadašnjosti diktira vlastita mučna prošlost, pripadnost zemlji, naciji" (Dalmatin 2011: 175). Budući da se ne može pomiriti sa svojom prošlosti, odriče se i svoje sadašnjosti. To je tek dio ekstremističkog svjetonazora koji se iščitava u citiranom odlomku.

Dakle, njegov je habitus simultano previše kritičan i premalo kritičan ili nekritičan. Pretjerana kritičnost iščitava se iz riječi koje Mogorović izgovara Gerti, a one su sve samo ne neutralne. Baš kao što se izražava jedan vojni zapovjednik ili ratni sudionik, tako se i u Mogorovićevim riječima nazire određena vrsta slijepe neminovnosti (*neminovni rastanak*), bezuvjetnosti (*nikada ne ostvaruje, uvijek jača, nikada oprostila, ne bi oprostili nikada*) i svojevršne prisile (*moram otići, moramo biti pokorni, zapovijedaju naši krilati rođaci*). Ove sintagme govore o općem sadržaju njegovih misli iz čega se može zaključiti da je Mogorović neuravnotežena, pomalo i autodestruktivna ličnost koja zbog podijeljenosti unutar same sebe ugrožava vlastitu egzistenciju. Kumulativan dojam o njegovom moralno-društvenom habitusu koji se repetitivno nameće čitatelju sadržan je u pojmu beskičmenjaštva: u situacijama koje zahtijevaju ozbiljnost pri donošenju važnih životnih odluka, Mogorović se prepušta pasivnom konformizmu i podređuje *moćnijima od nas*. Tako je – s obzirom na kognitivne procjene i emocionalne doživljaje – u odnosu na prošlost razvidno hipersenzibilan, dok je u odnosu na mogućnosti i dobrobiti koje mu pruža Gertino društvo suviše malodušan i premalo kritičan.

Kontekstualni okvir koji će nam poslužiti za razumijevanje Mogorovićeve životne situacije iz citiranog odlomka valja tražiti na samom početku Priče prve (*Vrt slavuja*), iz koje je odlomak preuzet, u kojemu Mogorović tumači uzroke mutacije svijesti dalmatinskoga stanovništva s obzirom na prijeratno i poslijeratno stanje neimenovanoga dalmatinskoga grada. Iznosi hipotezu kako "je u ljudima još uvijek vladala predrasuda prošlosti, da stari plemenitaški dio pripada Talijanima, a novi dio Hrvatima, pa je ta nacionalna podjela ostala u podsvijesti i sada..." (Šoljan 1961: 16). Vidljivo je dakle kako je na samom početku Priče prve povod Mogorovićevog razmišljanja povijesno – nacionalno tematiziran s fokusom na poslijeratno stanje u hrvatskoj državi u kojoj, kako kaže, i dalje vladaju određene *predrasude prošlosti*. S obzirom da je cijela Priča prva istovrsno tematizirana, po analogiji uvodnoga dijela priče jednako se može promišljati i o tematici citiranog odlomka.

Mogorović se u odlomku opravdava Njemici Gerti, djevojci u koju se zaljubio, kako mora hitno poslovno otputovati. Ipak, to je samo laž kojom nastoji prekriti krivnju koju osjeća zbog druženja s njom. Naime, radnja odlomka zbiva se desetak godina po završetku Drugoga svjetskoga rata zbog čega Mogorović i dalje osjeća izvjesnu nelagodu i strah zbog Gertinog društva. Ono što ga primorava na odlazak iz dalmatinskoga grada jest mučno sjećanje na ratne okolnosti koje su još uvijek bile vrlo svježe urezane u njegovom pamćenju.

S obzirom na MED ciklus, njegova se životna situacija može opisati kao osjećaj krivnje zbog osviještenosti nacionalne (između njega i Gerte) i socijalne (između njega i klape) dezintegracije i povrede nacionalne identifikacije čiju narušenost nastoji kompenzirati svojim odlaskom. Upravo su psihička opterećenost nerazriješenosti hrvatsko-njemačkih odnosa i nedefinirana pripadnost bili povod za realizaciju Mogorovićeve misli o odlasku: "Moram otići, jer bih inače prestao vjerovati u snagu i poruku prošlosti. Moram otići, da i ja i ti ne izgubimo zemlju, koja je na kraju uvijek jača i od mene i od tebe." Prva rečenica citata svjedoči o Mogorovićevom opiranju (*moram otići*) struji svijesti, to jest asimilacijskim procesima koji ga na kognitivnoj razini pokušavaju navesti na promjenu stava (da *prestane vjerovati u snagu i poruku prošlosti*) spram povijesnih činjenica i na prihvaćanje aktualnih društvenih (turički dolazak Nijemaca na obalu) okolnosti. Riječ *zemlja* u drugoj rečenici citata simbolizira pripadnost jednome narodu, naciji ili državi i ta je pripadnost, potpomognuta snažnim nacionalnim osjećajem pojedinca "na kraju uvijek jača i od mene i od tebe". Miroslav Vujević tumači kako se uz nacionalni osjećaj povezuje "nametnuti osjećaj krivnje, koji u jednom dijelu uzrokuje i negativnu nacionalnu identifikaciju".²³

²³ (Vujević 1995: 178).

Dakle, Mogorović je na psihološkoj razini i dalje pod utjecajem povijesnih zbivanja kojima se on, u strahu od *moćnijih od nas*, beskompromisno pokorava. Misaoni događaj (primoranost odlaska) odrazio se i na njegovoj afektivnoj razini manifestacijom osjećaja malodušja i svojevrsne bespomoćnosti: "Jer u tebi i u meni nema ništa više od nas samih i mi moramo biti pokorni moćnijima od nas, koji nam dokazuju. Koji nam ne bi oprostili nikada, jer nemaju moći opraštanja." Sudeći po prvoj rečenici ovoga citata Mogorović se na neki način osjeća "opečaćenim" – on je Hrvat, a Gerta je Njemica i tu se ništa više ne može učiniti. Njihove su nacionalnosti dvije protuteže koje si, vođene snažnom nacionalnom pripadnošću, ne dopuštaju izdati vlastiti narod i prikloniti se onome drugome. Činjenica da njih dvoje dijele zajedničku prošlost ni u kojem slučaju ih ne izjednačava već ih naprotiv još više polarizira. Stav pokornosti moćnijima najbolje je rješenje za izbjegavanje kolizije suprotstavljenih interesa, a budući da je Mogorović uvijek išao linijom manjeg otpora i u ovome je slučaju dosljedan u provedbi svojih namjera. Druga rečenica citata svjedoči o intenzitetu povrijeđenosti njegovih osjećaja i iskustvu sveopće surovosti vladajućih, što se može iščitati iz tvrdnje kako oni "nemaju moći opraštanja". Mogorović je svjestan da trajno bivanje pod utjecajem nacionalnih predrasuda i negativnih emocija nije održivo stanje što dovodi do manifestacije fizičkoga događaja – njegovog konačnog odlaska.

7.4. Egzistencijalni nemir kao posljedica odnosa s Gertom

Mogorović je pripadnik one generacije ljudi koja je doživjela pravu istinu o čovječanstvu, a ta je da nisu svi ljudi dobri i da postoje oni koji su to itekako spremni dokazati. Bolna sjećanja na minule ratne i poratne dane i čuvstveni doživljaji čimbenici su koji u većini slučajeva uvjetuju koje će emocije kod Mogorovića u konkretnom trenutku prevladati pa je stoga, čak i kada je riječ o djevojci u koju je zaljubljen, sklon reagirati ovako: "Zar ti misliš da je tom čovjeku, meni, bilo kome, drago, što ste ovdje? To mi samo trpimo. Trpimo! (...) Jer ta gostoljubivost i ta trpeljivost krije pod sobom petnaestogodišnji mrak najgorih sjećanja, tintane mrlje na mozgovima, od tinte, koju ti nisu pokazali u osnovnoj školi" (Šoljan 1961: 34).

Iz Mogorovićeve invektive upućene Njemici Gerti vidljivo je kako je njegov odnos prema njoj razvidno ambivalentan. Iako je u nju zaljubljen i dalje ga muči grižnja savjesti zbog ljudskih obzira i njihovih predrasuda prema strancima, pogotovo Nijemcima, ali i zbog njegovih vlastitih obzira. Činjenicu da je on Hrvat, a Gerta Njemica sagledava isključivo u povijesnome

kontekstu, a Gertu samu kao svojevrsni sinegotski pojam: ona za njega nije tek anonimna predstavica njemačkoga naroda ili pripadnica njegovih ratnih neprijatelja, već i njemački narod u cjelini. Preko te činjenice glavni junak jednostavno ne može prijeći stoga Gerti i kaže: "Jer u tebi i u meni nema ništa više od nas samih" (Šoljan 1961: 50). Pritom kao da želi reći: ti si Njemica, a ja sam Hrvat i to nas obilježava za sva vremena, zbog čega jednostavno ne možemo biti zajedno.

Vidljivo je dakle kako Mogorović ratne i poratne generacije ljudi ne procjenjuje samo po njihovim psihofizičkim karakteristikama, već i po dimenziji njihove nacionalne pripadnosti. Upravo će potonje biti središnja točka u kojoj će glavni junak nastojati pomiriti ratna iskustva i sadašnje osjećaje, ljudske obzire i pravo na vlastiti izbor. Pretjerano promišljanje nacionalnih razlika u vidu njegovog odnosa s Gertom na Mogorovića djeluje pasivizirajuće jer ga koči u neometanom življenju ispunjenoga i slobodnoga života neopterećenoga prošlošću. Osim toga, kognitivno procjenjivanje aktualnih životnih okolnosti obara svako njegovo nastojanje za produbljivanjem odnosa s Gertom i tim više, sugerira oklijevanje: "Još i danas kad vidim Nijemca ja se samo suzdržavam. Ja se samo suzdržavam, kad i tebe gledam. Ti si za mene samo mrlja" (Šoljan 1961: 34).

Ovakva otresitost prema Gerti odraz je njegove duboke duševne povrijeđenosti i osjećaja krivnje što se druži s pripadnicom svojih ratnih neprijatelja. Njegove su emocije odraz emocija jednoga vojnika koji je u svakome trenutku u punoj pripravnosti za potencijalni napad ili obranu. Zbog toga je njegov odnos prema Gerti sličan odnosu neurastenika prema uzroku njegove egzaltiranosti: poštuje ga, ali s izvjesnim oprezom:

Ona je prišla i zagrlila me svojim dugim toplim rukama i ja sam se grčevito trgnuo, kao da me je nešto opeklo, kao da su me zgrabila dva teška zagušljiva vijenca, kakva se stavljaju na kovčeg mrtvima, i skočio sam naglo sa stolice, odgurnuvši Gertu leđima i okrenuo sam se, ukočivši se na mjestu, gledajući je, kao da je vidim po prvi put. (Šoljan 1961: 42–43)

Vidljivo je kako oscilacije u Mogorovićevom ponašanju variraju s obzirom na vrstu i intenzitet podražaja iz njegove (ovdje neprijateljski doživljene) neposredne okoline. Citat potvrđuje kako Mogorović pati od neurastenije jer su njegove tjelesne kretnje (*grčevito trgnuo, skočio sam naglo sa stolice, odgurnuvši Gertu leđima, ukočivši se na mjestu*) odraz pretjerane živčane napetosti koja je opet posljedica nemogućnosti zaborava ratne prošlosti i emocija koje je ona u njemu proizvela. Iako je Gerta tek posredno poprište njegovih duševnih nemira, uporno ga podsjeća na ono što on želi zaboraviti: ratnu prošlost. Istovremeno, naklonost koju gaji prema njoj ne dopušta mu da je tako lako napusti zbog čega je u stalnoj dvojbi oko ispravnosti svojih čina.

Njegova je veza s Gertom trpjela mnoga javna prozivanja i spočitavanja, štoviše osudu od strane njegovih prijatelja i poznanika zbog čega se Mogorović uvijek iznova osjećao kao da je na strani gubitnika: "Otišli smo kao poražena vojska, ne znajući što da mislimo i što da osjećamo, mrzeći se međusobno, okrivljavajući jedno drugo zbog poraza, spočitavajući u duši jedno drugom svaki pokret i svaku, ma i neizrečenu riječ" (Šoljan 1961: 35). Kontekstualni okvir citata podrazumijeva incident koji se dogodio u restoranu *Zlatna obala* između Hrvata koji se tamo zatekao i Gertinoga prijatelja, Nijemca Roberta zbog kojega je svađa i iskrsnula. Negativno nastrojeni Hrvat isprovociran od Robertove strane potaknuo je čitavu lavinu negativnih emocija kod Mogorovića i Gerte, a što se posljedično odrazilo i na njihovo duševno stanje. Iako Mogorović i Gerta nisu izravno sudjelovali u dotičnome nesporazumu, zanimljivo je kako su si međusobno ipak spočitavali "svaki pokret i svaku, ma i neizrečenu riječ". Također se može primijetiti kako Mogorović osudu Robertovog čina nesvjesno projicira na Gertu. Trenuci povrijeđenoga ponosa, dostojanstva i povrijeđenih emocija automatski mu stvaraju poteškoće u razlučivanju osobe koja je kriva zbog izazvanoga sukoba (Robert) od one koja je nevinna (Gerta). Upravo je Nijemac Robert bio okidač za Mogorovićevu potisnutu furioznost i bijes jer mu je svojim nedoličnim ponašanjem evocirao trenutak iz prošlosti kada su Nijemci nadmoćno vršili teror nad njime i njegovom obitelji zbog čega se, kako tada tako i sada, našao u inferiornoj poziciji.

S obzirom da mu je eksces iz restorana delimitirao prošlost od sadašnjosti, više nije bio sposoban živjeti u aktualnom trenutku a i njegove su misli, uslijed pomiješanih čuvstava, bile bez čvrstoga uporišta (*ne znajući što da mislimo i što da osjećamo*). Upravo je nedefiniranost vlastitoga duševnoga stanja prijelomna točka koja je u Mogoroviću pobudila mrzovolju i začela nemir. Razočaranje nepouzdanosću vlastitih misli i osjećaja u junaku je potom proizvelo opću averziju, štoviše mržnju, prema najbližem objektu njegova prezira – Gerti, što potvrđuje Mogorovićeva konstatacija kako su iz restorana otišli "mrzeći se međusobno". Taj je emocionalni događaj izravno utjecao na realizaciju fizičkoga događaja koji je kroz međusobno okrivljavanje i spočitavanje kulminirao njihovim konačnim odlaskom.

Iz navedenoga se može zaključiti kako Gerta nije izravni uzrok Mogorovićevih nemira, već samo posredni, no to pripovjedaču ni u kojem slučaju nije olakšalo donošenje odluke o prekidu kontakta s njom. Kad se zamisli nad prošlošću on u njoj i dalje vidi potencijalnog neprijatelja koji vreba iz zasjede i koji u svakom trenutku može napasti, kao što je napadao i prije petnaest godina: "U tebi sam vidio nešto više od tebe same, i to mi oprost najviše od svega" (Šoljan 1961: 50). Citat, koji je ujedno i isprika izravno upućena Gerti, potvrđuje prethodnu tvrdnju o Mogorovićevom viđenju Gerte kao inkarnacije ratnoga neprijatelja. Iako

mu u takvim situacijama razum sugerira distanciranost, on se ipak priklanja ideji afektivne navezanosti na Gertu i unatoč tome što mu osjećaji samoprezira i stida sugeriraju izdaju vlastitih uvjerenja i sklonosti, ipak izabire emociju radosti i osjećaj bezbrižnosti koji mu povremeno pruža Gertino društvo. Gerta je tako istovremeni uzrok njegove radosti i njegove žalosti, i nijedan od tih osjećaja ni u kojem trenutku ne nadvladava onaj drugi tako da bi postao dominantan. Drugim riječima, Mogorović nikada nije u potpunosti tužan ili u potpunosti sretan – njegova čuvstva nekontrolirano fluktuiraju njegovom sviješću pa se tako izmjenjuju čas ove, čas one emocije. Razvidno je stoga kako su emocije u suštini glavna pokretačka snaga njegovoga djelovanja i ponašanja zbog čega često, kao što je dokazano, nepovoljno utječe na Gertu.

Iz svega je navedenoga razvidno kako je Mogorović za kratko vrijeme koje je proveo s Gertom prema njoj podjednako razvio lijepe (zaljubljenost, prihvaćenost, zadovoljstvo) i one manje lijepe osjećaje (krivnja, poniženje, nesigurnost, povrijeđenost) iz čega proizlazi pitanje zašto je, pa i nakon što je razvio negativne osjećaje prema Gerti, jedno vrijeme još uvijek bio s njom prije nego ju je konačno ostavio? Pozitivne emocije prema nekome uvijek zasjenjuju one negativne i one koje nastojimo izbjeći stoga se pripovjedačeva privrženost Gerti može protumačiti i kao posljedica straha od samoće koji je zapravo "strah od slobode i nezavisnosti, koje podrazumijevaju i odgovornost, pa se zato (junaci) vezuju uz tradiciju, nasljeđe, slučajne znance, prolazne ljubavi" (Dalmatin 2011: 96).

7.5. Egzistencijalni nemir kao posljedica odnosa mjesta duhovnoga i kulturnoga pripadanja

Kroz cijeli roman Mogorović nastoji spoznati svrhu svoga postojanja i dati svome životu smisao kojim će biti zadovoljan i koji će ga ispunjavati jer ga gdje god dođe proganja trajni osjećaj nepripadnosti. Njegov je život uvijek bio dinamičan jer ga je usklađivao sa zahtjevima društva i vremena u kojemu je živio, a koji su se neprestano mijenjali, o čemu čitamo u Priči drugoj s naslovom *Neobičan događaj, koji se zbio Petru Dobroslavu Mogoroviću, dne 17. oktobra jedne godine u gimnastičkoj dvorani*: "Svijet kojemu sam trenutačno pripadao neprestano se mijenjao, neuhvatljiv i neodređen, i ja sam putovao s njegovim mijenama, plutao na njegovim brzacima, mijenjajući gradove, prijatelje, ljubavnice, vrste jela, koje volim" (Šoljan 1961: 52).

Konstantne životne mijene posljedično su ga učinile averzivnim prema svakovrsnoj prijemljivosti – kako u odnosu na mjesta, tako i u odnosu na ljude. Pretjerana zasićenost osjetila trivijalnim, prolaznim stvarima učinila ga je duševno tromim za stjecanjem novih iskustava, kao i za oduševljenjem novim ljudima i mjestima. Zbog toga mu je svijet u kojemu živi postao nesnošljivo mjesto za život kao i stimulans za uvijek nove migracije pri čemu ga je misao o limitiranosti mogućnosti da postane netko ili nešto dodatno pratila kroz čitavu radnju romana. Osjećaj nepouzdanosti u vezi pripadnosti nekome mjestu Mogorovića je dovela do gubitka njegovoga identiteta što je dodatno potenciralo već ionako načeti egzistencijalni nemir s kojim se je nosio. Iako mu je najupečatljiviji obrambeni mehanizam taktičko povlačenje koje se manifestira kao bijeg od ljudi i od ljudskih odnosa, od boli i od prošlosti, njegova volja da se ipak negdje pronađe i utabori proizlazi iz pitanja: "(...), gdje ja ustvari pripadam?" (Šoljan 1961: 52) zbog čega se ne može govoriti o njegovoj potpunoj rezigniranosti spram budućnosti i života općenito, već prije o nepoznavanju vlastitoga *ja* i sposobnosti koje to *ja* posjeduje.

U Priči prvoj (*Vrt slavuja*) saznajemo o Mogorovićevom mjestu rođenja, simplificirano markiranoga toposom mora koje ciklički zaokružuje roman: tako vidimo da je u Priči prvoj radnja smještena u neimenovani grad na moru, dok će u posljednjoj, Priči osmoj otok biti glavno poprište događanja. Sljedeći odlomak pokazuje koji se osjećaji bude u Mogoroviću na spomen mora:

Da, kad počnem govoriti o moru, postajem sentimentaln. (...) U gradovima i drugdje, mora sam se uvijek sjećao onako, kako se drugi sjećaju svoje prve ljubavi. (...) Možda je to zato, što je more moja domovina, od koje sam se prerano otisnuo u tuđi svijet, gdje sada živim veći dio svojih godina. I možda zato, s vremena na vrijeme osjećam izvjesnu mržnju prema samome sebi, kad negdje u proljeće, nakon gradske jeseni i zime, (...), osjetim kako moram otići. (Šoljan 1961: 19)

Iz odlomka je vidljivo kako je Mogorović povezan s morem na jednoj dubljoj, emocionalnoj razini jer ono za njega nije tek mjesto na koje se dođe i ode pa ga se zaboravi, već se on mora i *sjeća* "kako se drugi sjećaju svoje prve ljubavi". Dakle, usporedba mora s prvom ljubavi svjedoči o tome da more za njega ima posebnu vrijednost, emotivnu težinu koja u njemu evocira nostalgичno, pa i romantično raspoloženje. Tome raspoloženju prethode njegove misli koje ga podsjećaju, možda i optužuju što "se prerano otisnuo u tuđi svijet" zbog čega se pretpostavlja da buđenjem uspomena i stvaranjem pozitivnih slika o moru zapravo nastoji kompenzirati sve one trenutke koji su zbog njegovog preranog odlaska ostali neproživljeni.

Kao što je već spomenuto, topos mora zajedničko je obilježje prve i posljednje priče romana. U toj posljednjoj, osmoj priči radnja romana zbiva se na neimenovanom otoku na

kojemu je pripovjedač ponovno okružen morem, ponovno je u njegovoj neposrednoj blizini. Otok osim navezanosti na more ima i drugu, simboličku funkciju. On na neki način predstavlja i samog pripovjedača jer kao što je otok daleko od grada, osamljen i okružen morskim prostranstvima, u tako nezavidnoj poziciji našao se i Mogorović. Na kraju romana on više nije bio član grupe, već pojedinac i više nije bio pripadnik određenih društvenih okvira s posebnim životnim uzusima. Na kraju svega završio je sam, izoliran od svijeta, od poznatog društva, u prividnom ćorsokaku, slobodan činiti što ga je volja. No on ni u toj samoći ne nalazi spokoja. Pomisao da je negdje drugdje drugačije ipak ga tjera na odlazak s otoka jer bi bilo uzaludno cijeli život provesti na jednome mjestu i ne iskoristiti sve što ti život još ima za ponuditi.

Nova iskustva i nove uspomene ono su s čime se Mogorović trudi uvijek iznova suživjeti i što ga zapravo privlači stoga se njegov konačan odlazak s otoka može interpretirati kao odgovor na čežnju za duhovnim pripadanjem naspram onih kulturnih ograničenja koja su ga više sputavala nego mu osiguravala slobodu i kojima se tek na kraju romana hrabro odlučio suprotstaviti. Branimir Donat možda je ponajbolje artikulirao uvjet koji treba biti zadovoljen kako bi se pripovjedač konačno osjećao *kod kuće* objašnjavajući kako "njima nije do sreće nego do egzistencijalnog osjećanja ispunjenosti bića" (Donat 1993: 86). Iako su junaci, posjećujući nova mjesta i opijajući se, bili na određeni način sretni, ipak su i dalje bili duševno prazni jer su se osjećali bezvrijednima, nepotrebnima, bez konkretne svrhe življenja. Dakle, ako kulturna pripadnost klapi, moru ili gradu nije popraćena snažnom nutarnjom ispunjenošću pojedinca zadovoljstvom, mirom i egzistencijalnom svrhovitosti, on se neće libiti promijeniti svoje fizičke okolnosti. Najprije je to učinila Beba, potom Vera i Pierre, a u konačnici i Mogorović.

Ono što bitno razlikuje boravak junaka na moru od putovanja u druge gradove (na primjer u Rašu) ili prebivanja na drugim mjestima (na primjer u gimnastičkoj dvorani) jest svojstvo događanja, odnosno događaj sam. Vidjet će se kako je upravo on pogubna točka fizičke, psihičke i duševne stabilnosti likova. U Priči prvoj more je prikazano kao topos bezbrižnosti, opuštanja i dokolice, također i kao mjesto potpune slobode, odnosno čistog bivanja u trenutku koji doprinosi osjećaju sreće "...s primjesama sentimentalnosti; stanja, u koje uvijek upadam, kad sam na moru, kad pijem i kad nemam briga" (Šoljan 1961: 19). To je stanje jedina frekvencija s kojom Mogorović i ostali junaci suosjećaju jer ono od njih ne traži pristup životu kojemu se priklanja većina ljudi. Dakle odsustvo događaja označava odsustvo nemira, a kako je događaje nemoguće u potpunosti izbjeći, s progresivnim razvojem radnje i umnažanjem određenih događaja simultano raste i nemir junaka. Kao što je predočeno, boravak na moru za junake ima svojih prednosti, ali i nedostataka. Ti se nedostaci iščitavaju iz ovoga citata: "U

ovom gradu na moru mi smo bili izolirani u posebni nezavisni svijet; izgubili smo pojam o prošlosti i budućnosti, o dužnostima i o ljudima, za koje smo vezani" (Šoljan 1961: 74).

Nemiri likova koji će se kasnije manifestirati bit će posljedica susreta s određenim događajem, a budući da događaj pretpostavlja određenu akciju koju su junaci inače naviknuli izbjegavati, uzastopno događanje nečega u njima generira i uzastopnu nelagodu. Tako i Mogorović gleda na događaje kao na one "koji su izmijenili naš kratkotrajni i sretni život u tuđem gradu. Mislim reći, da tek sada vidim koliko sam bio smiren i na izvjestan način sretan, prije banalnog nastavka događaja" (Šoljan 1961: 23). Ovaj citat lijepo pokazuje kako događaj sam po sebi može u kratkome trenutku promijeniti duševno stanje likova zbog čega će on, potpomognut čuvstvenim doživljajima biti prijelomna točka koja će im poremetiti identifikaciju duhovne i kulturne pripadnosti.

7.6. Egzistencijalni nemir kao posljedica straha

Jedno od primarnih čuvstava s kojim se je Mogorović upoznao još u djetinjstvu bio je strah. Strah je jedna od pet primarnih emocija (uz radost, žalost, ljutnju, gađenje i iznenađenje) koje izravno utječu na čovjekovo ponašanje i djelovanje. Nerijetko strahu, odnosno emocijama općenito, prethodi misaona aktivnost, stoga čovjekove misli često mogu biti presudne u njegovom doživljavanju zbilje.

U Mogorovićevom je slučaju strah posljedica pretjerane misaone aktivnosti koja dovodi do stvaranja osjećaja ugroženosti cijeloga njegovoga bića. Štoviše, opetovana manifestacija straha podsjeća ga da je on vrlo uvriježen u njegovoj nutrini te da je dotičnu emociju već iskusio nekoliko puta u prošlosti: "I tako me je (Luka) pogledao, ne pokazujući ni da li se iznenadio, ni da li se veseli, ni da li se sjeća bivših grijeha, ni da li kani sa mnom razgovarati. Osjetio sam odjednom neko kočenje nutrine i sjećanje mi je reklo: to je *onaj* strah; ovaj pogled govori to isto: strah. Strah" (Šoljan 1961: 53).

Kurzivna riječ *onaj* čitatelju olakšava dekodiranje pišćeve intencije, a ta je da čitatelju pokaže kako strah posjeduje iterativni potencijal u Mogorovićevom životu jer opetovano ispoljava u različitim trenucima i na različite načine. U ovome je slučaju pripovjedačevu sklonost strahu inicirala osoba, to jest bivši trener boksa Luka, no strah se u romanu pojavljuje i kao reakcija na konkretne neugodne fizičke ili misaone podražaje likova. Također je nemoguće ne primijetiti Mogorovićevu verbalnu ekspresiju unutarnjih misaonih napora koje uočava u trenucima introspekcije, napose vidljivu u rečenici: "(...) sjećanje mi je reklo: to je

onaj strah" pri čemu se jasno razaznaje kako su misli i emocije dvosmjerno i čvrsto povezane: naše misli neposredno utječu na naše emocije, dok nam emocionalni doživljaji šalju povratnu informaciju o tome jesu li nastali pod utjecajem djelovanja pozitivnih ili negativnih podražaja (misli).

Strahovi Šoljanovih junaka posljedica su kontaminacije njihove svijesti sadržajima i ljudima iz njihove prošlosti ili bliske sadašnjosti koji su im dotičnu emociju već pobudili u jednom konkretnom trenutku u vremenu zbog čega je strah ujedno i najdominantnija emocija s kojom se junaci suočavaju. "Strah je to od svijeta koji ih okružuje i u kojemu žive stranci, ali i od sebe samih jer postaje iz trenutka u trenutak jasnije da svaki trenutak, svaki novi događaj pokazuje nemoć ostvarenja želja i ideala kojima se u takvome, autsajderskom svijetu teži" (Pogačnik 1998: 381). Ti strahovi djelomično nastaju i kada junaci svoju vlastitu vrijednost počnu tražiti izvan samih sebe, točnije, u drugima.

Strah je kao emocija najčešće prikazan uz Mogorovićev lik budući da je junakova uloga u romanu dvojaka: uz to što je ravnopravan drugim likovima ujedno je i homodijegetski pripovjedač koji nam izravno posreduje svoje čuvstvene doživljaje, odnosno ima stalnu potrebu "za refleksijom i introspekcijom koje postaju dominante razobličjenja privatnosti do razine potpune intimnosti" pri čemu je prostor teksta za njega "i prostor samoidentifikacije u kojemu se otkrivaju osobne psihosomatske anomalije".²⁴ Upravo su Mogorovićeva *stalna potreba* za dijeljenjem osobnih misaonih i emocionalnih iskustava straha kao i homodijegetska situiranost dva temeljna čimbenika koja olakšavaju razumijevanje učestale interaktivne povezanosti pripovjedača sa emocijom straha.

Mogoroviću je primarni doživljaj straha prouzrokovao rat i sve što je on sa sobom donio: smrt njegovih članova obitelji i potencijalnu vlastitu pogibelj. Onda do njegove odrasle dobi svijest o ljudskoj zloći stalno ga je pratila, a za posljedicu je imala strah koji se znao manifestirati u različitim trenucima i na različite načine. Taj je strah nerijetko prelazio u averziju, gorčinu ili mržnju prema objektu straha zbog čega bi se često našao u stanju psihofizičke paraliziranosti, a posljedično i postao imobilan za aktivno, svrsishodno djelovanje. I sam je Mogorović u odnosu na slikara Ivana Bribirca iz *Priče osme* priznao: "Strah da bih jednom mogao biti kao on pretvarao se u mržnju svega što je kao on" (Šoljan 1961: 207).

Iako su posljedice rata doprinijele da se Mogorović po prvi puta upozna s tom negativnom emocijom, svakom su idućem očitovanju straha uzrok bili ljudi i ljudski obziri, a strah se znao manifestirati i kad mu nisu prethodili vanjski uzroci. Potonja je manifestacija

²⁴ (Sablić Tomić 2002: 91).

straha simptomatična za one trenutke Mogorovićevega života kada njegova ličnost nije bila u suglasju sa zahtjevima svijeta zbog čega su njegove misli, opterećene tom drastičnom diferencijom, stvorile idealne uvjete za nastanak emocionalnoga događaja koji se najprije manifestirao kao nelagoda:

Popneš se na pozornicu kao glavni glumac, počinješ pomalo vjerovati da si zaista onakav, kakvim te propisuje tvoja herojska uloga, osjećaš kako se polako gubi rampa između tebe i gledališta, kako igra postaje cjelovita i čista stvarnost, neokaljana prošlošću, nezavisna i slobodna u vremenu, ali događaji ti pokažu da u tebi neprestano prebiva neugledni i neugodni ostatak godina, kao krhotina razbijenog zrcala, u kojem si se ogledao u jednoj davnoj sadašnjici. (Šoljan 1961: 21)

U ovome odlomku iz Priče prve (*Vrt slavuja*) narator Mogorović pravi jasnu razliku između sebe i svijeta koji naziva *gledalištem*, što ujedno odaje piščevu intenciju prikaza pripovjedačeva svijeta toposom *theatrum mundi* (svijet kao pozornica). Pritom valja uočiti kako Mogorović nije stupio u svijet (na pozornicu) bez kostima i maske, već upravo suprotno: on se je intelektualno posve uobličio, stopio sa herojskom ulogom koja ga *propisuje*. Dakle, ta preskripcija uloge je ništa drugo nego Mogorovićevega samoobmana, nerealno stanje čijim herojstvom zapravo prikriva realno stanje – svoje slabosti. Đuro Šnajder to lijepo primjećuje kada u osvrtu na Šoljanove tekstove kaže da "nerealna stanja u ličnostima postaju *realna stanja na realnom tlu*" (Šnajder 1998: 23). To se Mogorovićevo nerealno stanje njegove ličnosti (*herojska uloga*) transformira u realno u dodiru sa stvarnim *događajem* (koji je zapamćen kao *neugledni i neugodni ostatak godina*) na realnom tlu stvarnosti (*u jednoj davnoj sadašnjici*).

Odlomak pokazuje kako je dihotomija između Mogorovićevega svijeta ličnosti i svijeta stvarnosti jedan od uzročnika nelagodnog osjećaja koji mu se javlja svaki puta kada se svjesno ili nesvjesno prepusti sjećanju na prošle događaje zbog čega se – kako bi zadržao pozitivan stav spram negativne prošlosti – uporno prisiljava nositi masku (heroja). Kao što je već rečeno, u Mogorovićevega se životu strah može pojaviti bez konkretne odnosno svjesne interne ili eksterne inicijative pa su tako povremeni osjećaji nelagode iz prethodnog odlomka tek uvertira u stanje koje se može okarakterizirati kao PTSP²⁵:

Kad misliš da si sve zaboravio, iznenada se probudiš usred noći, prisjedneš u krevetu, mišići ti se grče, i ne znaš što da učiniš, da bi odagnao sablasne prikaze prošlosti. Mašeš besmisleno rukama, udaraš dlanovima o zid, grizeš poleđinu ruke ili naglo izjuriš iz kreveta kao amok, pališ svijetlo i zbunjen i raščupan stojiš u sredini mirne sobe, zvjerajući preplašeno po uglovima. Panika se postepeno smiruje u tebi i pokušavaš trijezno, kraj otvorenog prozora razmisliti i uvjeriti se, kako je sve to bilo vrlo davno, i konačno, ne tako strašno. (Šoljan 1961: 22)

²⁵ "Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) psihijatrijski je poremećaj koji može nastati nakon izloženosti ili svjedočenja životno ugrožavajućim iskustvima. (...) Može se definirati i kao odgođeni ili produljeni odgovor na stresogeni događaj ili situaciju iznimno jake ugroženosti ili katastrofalne prirode koja može izazvati sveprožimajuću uznemirenost kod gotovo svake osobe" (Kozarić-Kovačić, Kovačić i Rukavina 2007: 102).

Ovaj je odlomak opisan tek par redaka nakon prethodnoga što je zapravo piščeva intencija da naglasak stavi na kontinuitet utjecaja koji određeni događaji mogu izvršiti na čovjeka, kao i da afirmira evoluciju čuvstvenih doživljaja koje ti događaji generiraju. Tako površna uznemirenost ili nelagoda, ako se ne drže pod kontrolom, mogu eskalirati strahom. Riječ *iznenada* potvrđuje kako se sve ono što je potom uslijedilo pojavilo bez konkretne pobude, bez opipljivih unutarnjih ili vanjskih podražaja. Čak i narator svjedoči kako nije tendenciozno težio pobudi određenih misli, to jest da uopće nije promišljao niti se pokušavao ičega sjetiti (*kad misliš da si sve zaboravio*). Sintagma *sablasne prikaze prošlosti* u kontekstualnome smislu (*usred noći*) indicira kako je uzrok Mogorovićevo straha zapravo noćna mora koja je intruzivno evocirala traumatski događaj tako da ga je narator, bez svjesnih namjera, opetovano morao proživjeti. Ova se teza može potkrijepiti stručnom tvrdnjom koja objašnjava kako se traumatski događaj "kod bolesnika proživljava u ponavljajućim (intruzivnim) sjećanjima: (...). Osoba nema kontrolu nad pojavom ovakvih simptoma, koji se javljaju u različitim vremenskim razmacima i takva sjećanja su spontana. (...) Mogu se javiti i noćne more povezane s traumatskim događajima".²⁶

Dakle, opisani je događaj u odlomku posljedica Mogorovićevo spontanog, to jest nehotimičnog sjećanja na traumatičnu prošlost koje je potom stvorilo uvjete za razvoj emocionalnog stanja u vidu preplašenosti (*zvjerajući preplašeno*) ili *panike* koja se u konačnici realizirala kao osjećaj bojazni ili emocija straha (*ne tako strašno*) (Piskač 2018b prema Bušljeta, Piskač 2018: 82).

Konkluzija koja se daje izvesti na temelju usporedbe oba odlomka uvelike olakšava shvaćanje mehanizama koji dovode do Mogorovićevo internih manifestacija straha. Vidljivo je kako je u oba slučaja nelagodi ili strahu prethodio odmak od stvarnosti: u prvome odlomku Mogorović navlači masku heroja kako se ne bi morao suočavati sa stvarnom istinom o sebi i o svojoj prošlosti dok je u drugome odlomku strah iniciran odmakom od jave, to jest tek onda kada se prepustio utjecaju snova.

Može se stoga ustvrditi kako je rezultat antiteze realnoga svijeta i bijega u apstrakciju plodno tlo za stvaranje negativnih emocija, ponajviše one najdominantnije – straha. Najbolje je objašnjenje ove tvrdnje dao Đuro Šnajder koji kaže: "Rezultat te suprotnosti svijeta ličnosti i svijeta stvarnosti jest Strah, ali on može nabujati i po unutrašnjoj logici samoga bića, nezavisno od podataka stvarnosti i bez obzira na bilo kakav svijet stvarnosti. Taj Strah, bez konkretnog

²⁶ Ibid. Simptomatologija PTSP-a. Str. 103.

uzroka, taj Strah koji ne stiže izvana, nego se stvara u samom biću po logici njegove zbilje, događa se često u Šoljanovoj prozi" (Šnajder 1998: 23).

Može se navesti još jedan primjer vezan uz Mogorovića koji za posljedicu ima strah i također je interne prirode. Riječ je naime o kontradiktornosti pripovjedačevih želja koje trpe svoje neispunjenje zbog njegove inkonsekventnosti u provođenju misli u djela, o čemu saznajemo u Priči četvrtoj (*Treća momčad*): putujući u Rijeku na Ćukovu izložbu Mogorović i Ćuk spletom nepredviđenih okolnosti zastaju u Raši gdje se održavalo tradicionalno rudarsko natjecanje koje se sastoji u penjanju na visoki stup i osvajanju praseta kojega pritom treba dohvatiti. Mogorović taj događaj vidi kao idealnu priliku da se dokaže prisutnim gledateljima i sebi, a ta je želja za penjanjem istovremeni bunt protiv etikete žrtve koju su mu prišili drugi i on sam sebi, sve s ciljem samodopadljivosti, kao i neka vrsta iskupljujuće žrtve, odnosno žrtve naknadnice kojom nastoji kompenzirati neiskorištenost svoje snage i talenta i potencijalno se izgraditi u tuđoj svijesti onakvim kakvim želi:

Osjetio sam odjednom neodoljivi revolt i suvišak snage. Revolt i snagu, koji propadaju neiskorišteni. Bunu i mržnju, furiju i odlučnost, život i krv života, satkane od sjećanja i prošlosti, od sanjarenja i želja, od onoga, što nismo, što smo mogli biti, što nikada ne ćemo biti. Netko se mora naći, (...), ne možemo svi, stalno, beziznimno, kroz vrijeme i mutacije, bez smisla, bez ljubavi, bez mira, biti samo žrtve. (Šoljan 1961: 103)

Iz citiranog je odlomka vidljivo kako je duboko ukorijenjeni kompleks inferiornosti (...što nismo, (...), što nikada nećemo biti) pripovjedaču zapravo dao snagu i potaknuo ga na fizičku i psihičku mobilnost (*netko se mora naći*) s ciljem promjene svojega vrijednosnoga statusa (*ne možemo svi, (...), biti samo žrtve*) i uspostavljanja emocionalne i duševne ravnoteže. I prase kojega treba dohvatiti Mogorović ne vidi kao puku nagradu, već kao inkarnaciju njegovih najdubljih želja i neostvarenih ideala koji su ostali potraćeni zbog manjka hrabrosti i bojazni od neuspjeha. Upravo se zbog tih ideala uspinje: "Prase na stupu u tome trenutku postaje predodžba svih ciljeva za kojima se u životu *penjalo* i za kojima će se tek *penjati*" (Pogačnik 1998: 381).

Ipak, prokletstvo sumnje koje junake prati od početka i u ovome slučaju ima zadnju riječ pri čemu se jasno daje uočiti kako su misli te koje su presudile konačnom ishodu pripovjedačeve situacije. Drugim riječima, kvaliteta Mogorovićevih misli bila je proporcionalna kvaliteti njegovoga djelovanja pa je tako negativno promišljanje o svrsi samoga penjanja rezultiralo relativiziranjem pobjede i poraza i konačnim neostvarenjem postavljenoga cilja:

Mnogi su pokušavali: mnogi su se popeli i mnogi pali – kakva im je nagrada? I pobjednik i poraženi u praznom nizu godina, u kojima nema ni pobjede ni poraza, ni penjanja ni padanja, u

istom sivom toku, noseći u sebi samo sjećanje na jednake uspjehe i jednaku propast, slutnju o istom kraju. (...).

– Još malo, – zaurlao je isti glas odozdo. Ali ja sam dobro poznao taj glas i sljepilo i nemoć i bijes u tome glasu. Ne, djelo koje bih ostvario, ne bih ostvario samo za sebe, već i protiv sebe. Za onaj glas, promukao od strasti i mržnje, ružan od nemoći i zlobe. Ne, nisam nažalost bio sam na vrhu stupa. I počeo sam se polako spuštati. (Šoljan 1961: 111)

Usporedi li se prvi odlomak sa prethodnim vidljivo je kako u vrlo kratkom vremenu pripovjedačeva svijest može značajno degradirati od prvotne euforije ka malodušnosti i sveopćem pesimizmu pri čemu Mogorović s dozom malevolencije ponovno nivelira i pobjednike i gubitnike (*i pobjednik i poraženi u praznom nizu godina*) i predaje se psihološkom stanju egzistencijalnoga nihilizma (*u kojima nema ni pobjede ni poraza, ni penjanja ni padanja*) koji je u suštini "odbijanje vrijednosti (koje) utemeljuje u čovjeku određeno stanje nerazumijevanja svijeta jer sve što ga okružuje postaje i jest besmisleno, odnosno nema smisla".²⁷ Afirmaciju besmislenosti svojega truda Mogorović procjenjuje iz egzistencijalno-antropološke vizure pri čemu se susreće s paradoksalnim uvjerenjem da *djelo (...) ne bih ostvario samo za sebe, već i protiv sebe* što će reći kako bi činom pobjede dotaknuo zid, to jest došao do samoga kraja svoje svrhe čime bi simultano dokončao bit svojega egzistencijalnoga putovanja budući da se ništa više ne daje doseći, istražiti ili ostvariti.

Takva je misaona kontradiktornost još jedan primjer modificiranoga nihilističkoga uvjerenja koje "je ujedno i 'da' i 'ne' govorenje, nihilizam pomirenja i afirmacije"²⁸ što je zapravo posljedica Mogorovićevog *horror vacui*²⁹, to jest straha od potencijalnog dosezanja točke apsurdna u kojoj se, da se popeo i osvojio prase, ništa naizgled ne bi promijenilo (*u istom sivom toku*) pri čemu bi spoznao nesvrhovitost (*u praznom nizu godina*) i besmislenost svojega života. Jagna Pogačnik iznosi ovakav zaključak: "Cilj postoji i on je naizgled dostupan, ali u samome junaku postoji nekakva unutarnja kontradiktornost istovremene želje da se taj isti cilj dostigne i ne dostigne, i to iz straha da bi nakon toga trenutka sve postalo uzaludno, besmisleno i smiješno, a ništa se drastično u životu ne bi promijenilo" (Pogačnik 1998: 381).

²⁷ (Milić 2012: 322).

²⁸ (Lunić 2015: 70).

²⁹ (lat.) strah od praznine; (psih.) strah pred pustim, jednoličnim, besciljnim životom (Hrvatski jezični portal).

7.6.1. Strah i boksačka karijera

Mogorović je bivši boksač koji je, poput bivšega trenera Luke, svijet – a ponajviše svoj život – promatrao unutar okvira boksačkoga ringa. Kao što u svakome meču postoje pobjednici i gubitnici, tako i u životu – ako se ne izborimo za ono što želimo, već smo na strani gubitnika. Neuspjeh u profesionalnom životu Mogorović je nesvjesno projicirao na svoj privatni život. Unutar boksačkoga ringa toliko je puta nosio titulu poraženoga da je u privatnome životu nastojao učiniti sve što je u njegovoj moći kako bi polučio pa i najmanji uspjeh. Dakle, poraz na profesionalnom planu nastojao je kompenzirati uspješnim – ili barem uspješnijim – privatnim životom, a kada mu ni to ne bi pošlo za rukom pao bi u očaj. Njegovo boksačko iskustvo i godine koje je proveo trenirajući zapravo su ga pripremale za najvažniju borbu – onu životnu. U toj borbi Mogorović se zapravo bori protiv samoga sebe i samome je sebi najveći protivnik.

Boks je sport koji je obilježio veći dio Mogorovićeve mladosti, a budući da mu je svrha odmjeravanje snaga, psihofizička izdržljivost bila je glavni preduvjet za pristupanje boksačkim mečevima. Mogorovićeva načetost strahom bila je otegotna okolnost za njegovo sportsko napredovanje i profesionalni uspjeh zbog čega se strašio mlađih boksačkih generacija u kojima je vidio sve ono što je i on nekada bio, a više nije. Na neki je način bio pasivno zavidan na njihovu mladost, boksački žar i životni entuzijazam. On zna da je upravo on jedini i glavni krivac za svoju neostvarenu boksačku karijeru i ta izdaja sebe samoga, prekršaj protiv vlastitih samonametnutih ciljeva i težnji, nemogućnost ispunjenja onoga što ga je u velikoj mjeri određivalo kao čovjeka i potencijalno mu utrlo put za dalji život u njemu je pobudilo, kako sam kaže, *istinski strah* koji ga je psihički i emocionalno hendikepirao za napredovanje u privatnome i profesionalnome životu. Taj je strah u suštini posljedica nepomirljivosti Mogorovićevih želja i stvarnih mogućnosti: "I onda me je, sjećam se, prvi put uhvatio istinski strah, opasniji od straha pred bolom, od straha pred povredom ili porazom. Prestrašio sam se, da ću biti kao Kržljak. Da se nikada ne ću moći ostaviti (boksa)" (Šoljan 1961: 59).

Uz to što se osjećao egzistencijalno ugroženim zbog propale budućnosti, plašila ga je i jedna osoba iz prošlosti, boksački protivnik – Cigler. On je jasno prikazan kao dijabolično utjelovljenje ljutog čovjekovog protivnika i kao Mogorovićeva noćna mora. Ljudi poput Ciglera su ljudi koji odnose životne pobjede "bez oklijevanja, bez nesigurnosti, bez lažnih obzira i sentimentalnosti" (Šoljan 1961: 62). On je univerzalno utjelovljenje svih Mogorovićevih strahova i opredmećenje njegove savjesti koja mu zajedno s Ciglerom

predbacuje kukavičluk i koja ga optužuje. Zbog toga je Cigler potpuni Mogorovićev kontrapunkt i njegov apsolutni kamen spoticanja. Mogorović je podsvjesnu mržnju prema sebi zapravo projicirao na Ciglera čime si je dodatno učvršćivao već zadobiveni status uljeza među bivšim boksačkim *sparing-partnerima*. U Cigleru je mrzio sve ono što je za njega i njegov život bilo neostvarivo, ponajviše san o uspješnoj boksačkoj karijeri.

Cigler je bio onaj koji je izravno utjecao na Mogorovićevu psihu, a posljedično i na njegovu profesionalnu budućnost. Također je bio i onaj "pred kojim se raspala cijela moja prošlost, sadašnjost i budućnost. (Lice) koje me je gledalo s tribina, kad sam krvario na podu, koje se treslo od smijeha kad sam izbjegavao borbu, groteskno bježeći pred protivnicima deset kila lakšim i deset puta slabijim. Samo jedno jedino lice, koje traži moju krv, moju žrtvu, svačiju žrtvu. Lice, koje se nikada ne može zasititi žrtava i krvi. Lice, koje je za sve krivo, osim za svoje postojanje" (Šoljan 1961: 63).

7.6.2. Ivan Bribirac

Hrvatski slikar Ivan Bribirac koji se kao lik spominje jedino u Priči osmoj (*Rodendan*) većinu svoga životnoga putovanja proživio je samosvjesno i odlučno da bi na kraju svojega puta shvatio kako je zapravo promašio život. Prije svega treba istaknuti kako se je i on, poput Ćuka, Mogorovića i Bebe, kroz život provlačio linijom manjeg otpora, težeći samo za onim što mu je pomagalo da preživi trenutak i ničim iznad toga: "Takav čovjek ima tijelo ali kao da nema duše. On ne traži smisao, nego užitak, ne istinu, nego ugodu" (Ladan 1998: 45).

Kao i Šoljanovi junaci nije se zanosio ambicioznošću i velikim idealima, već je živio racionalno i ponašao se u skladu sa znanjem o vlastitim sposobnostima. Nije se htio žrtvovati ni za što, ponajmanje ne za umjetnost. Pokušavao je živjeti neokrnjeno, kloneći se vlastitih upliva pa i u samo slikarstvo ne bi li si time osigurao dulji i zdraviji život: "Znao je da se mora odreći čak i ambicije, i ideala, da bi umjetnik mogao ostvariti onoliko koliko čovjek može podnijeti" zaključivši konačno kako više od svega drugoga "slikari umiru od slikarstva" (Šoljan 1961: 192–194). Uzastopno odgađanje životnih ambicija dovelo ga je do točke u kojoj je shvatio da ga je vrijeme pregazilo i da se anticipacije njegovoga životnoga tijeka nisu odvile onako kako je mislio da budu. Iz svega proizlazi kako je i njegova svijest tekla smjerom Ćuka, Mogorovića i Bebe.

Uzmimo za primjer usporedbu Bribirčevog slikarstva i Šoljanove klape. Kao što je Bribirac puno truda ulagao u svaku zasebnu sliku koja je, uzgred rečeno, po prirodi stvari podvrgnuta zubu vremena, tako su i Ćuk, Beba i Mogorović uložili sve što su imali, pa i vlastite živote, u svrhu očuvanja njihovoga zajedništva iako ih bojazan da bi se ono jednom moglo raspasti nije nikada napuštala. I kao što se slikar odrekao slave i brzog obogaćenja ne bi li si time produžio životni vijek, tako se i Šoljanov trojac odrekao mnogočega (ljubavnih veza, braka, osnutka obitelji) u korist dobrobiti svijui.

Budući da najveću vrijednost posjeduje ono u što se uloži najviše truda, Bribirac je, kao i većina likova u romanu, podsvjesno bio zaplašen idejom da bi mu se moglo oduzeti ono na što misli da polaže pravo i da se ta ideja jednom ne prometne u stvarnost: "Bilo ga je strah. Toliko je uložio života u te slike, da se istinski za njih bojao, kao majka, koja je izgubila sve osim jednog jedinog djeteta. A njegov njuh, osjetljiv na miris smrti, nije ga ni sada napuštao" (Šoljan 1961: 198). Od trenutka kad se je prepustio istinskome slikanju Bribirčevi strahovi rastu jer ga, po njegovom shvaćanju, svaki istinski napor i uloženi trud sve više fizički iscrpljuju a time i približavaju mrskoj neminovnosti smrti. Njegove su slike bile jedini opipljivi dokaz egzistencijalne smislenosti čime je sizifovska apsurdnost života dobivala nešto blaži oblik, a njegov duh satisfakciju kojom je kompenzirao propuštene životne uspjehe, ali i kršio vlastito načelo suzdržavanja.

Izvor Bribirčevog nemira krije se u njegovom talentu – slikanju – na koji nije gledao kao na mogućnost samoostvarenja, već kao na križ, teret i neizbježan usud koji valja stoički podnositi. Tako nas i pisac u Priči osmoj (*Rodendan*) u Bribirčevu biografiju uvodi rečenicama: "Bribirac nije nikada volio što je umjetnik" i "biti izabran znači biti proklet" iz čega se jasno iščitava slikareva negativna nastojenost spram posjedovanja ikakva talenta (Šoljan 1961: 190). Bribirčeva temeljna predrasuda polazi od subjektivnog viđenja slikarstva kao katalizatora umiranja koje je i sve njegove prethodnike odvelo u smrt. Slikarski talent doživljava neophodnim teretom koji mu je imanentan poput sjene koja ga svugdje prati neovisno o tome želi li on njezino društvo ili ne. Zbog toga je u nemogućnosti pronalaska adekvatnoga rješenja u vidu uspostave balansa između privatnoga i profesionalnoga prosperiteta jer iz njegove perspektive jedno neminovno dokida drugo. Pritom je pred njega postavljen ekskluzivan izbor: ili će izabrati život ili umjetnost, to jest smrt jer "slikari umiru od slikarstva" (Šoljan 1961: 194). On se odlučio na ovo prvo pa se u svrhu prolongacije svojih životnih godina "nastavio suzdržavati i kljaštriti svoju opasnu strast" (Šoljan 1961: 192). Njegovi su se nemiri, a u konačnici i strahovi djelomično javljali i zbog nemogućnosti identifikacije s vlastitim

umjetničkim djelom što ga je posljedično dovelo do krize umjetničkoga identiteta zbog čega je iznova otpočeo tražiti "svoju sliku u samome sebi" (Šoljan 1961: 197).

Dojam apsurda Bribirčevih misaonih i praktičnih stremljenja dobiva se u usporedbi s Camusovim *Strancem* u kojemu je Camus na sličan način kreirao karakter glavnoga lika Meursaulta čija se sličnost s Bribircem odgonetava iz ove njegove rečenice: "Bio je (šef) nekako nezadovoljan i rekao mi da uvijek okolišam u odgovorima, da nemam ambicija, a da je to propast za poslove".³⁰ Upravo je Meursaultova i Bribirčeva duševna neambicioznost odraz njihovoga posrednoga priznanja apsurdnosti egzistiranja koje je ništa drugo doli zbroj stalnih, nepromjenjivih prirodnih zakonitosti kojima se iz dana u dan treba pokoravati i koje valja poštovati. Takve ustaljene životne okolnosti kljaštre vitalnost čovjekova duha koji pod teretom *nježne ravnodušnosti svijeta*³¹ i sam postaje ravnodušan spram ikakvih životnih ostvarenja što u konačnici rezultira stoičkim pomirenjem s neizbježnim.

Meursault i Bribirac su uživali u petrifikaciji svojih životnih stanja – Meursault je skoro cijeli svoj život proveo jednolično i monotono, dok se Bribirac sterilno suzdržavao od ikakvih životnih napora u svrhu očuvanja zdravlja i produžetka života – sve zbog prkosa neumoljivim zakonima čovjekove sudbine čije je konačno odredište smrt. Iz njihove perspektive ljudska predodređenost smrti egzistenciju čini besmislenom budući da čovjek ne može upravljati onime što mu je po prirodi stvari dosuđeno. Pozivajući se na njemačkoga filozofa Karla Jaspersa Ana Dalmatin konstatira kako "se čovjek uči umirati preko učenja živjeti" te kako "stalna prisutnost smrti izaziva suprotstavljanje smrti i prihvaćanje stoičke maksime prema kojoj je sloboda svijest o nužnosti" (Dalmatin 2011:142).

Upravo je neotklonjivi osjećaj stalne prisutnosti smrti glavni uzrok Bribirčeva neokrnjena provlačenja kroz život, a budući da od svijeta ništa nije uzeo svijet mu ništa nije niti mogao dati što mu je dodatno potenciralo osjećaj besmislenosti življenja i još jedne izgubljene životne bitke. Njegovi su pokušaji da izbjegne smrtnoj sudbini slični Sizifovima koji "se oslobodio vjere i nade" zbog čega je u njemu "ostao živ još samo prkos nepodjarmljenog duha" (Dalmatin 2011: 63). Prkos protiv nužnog tijeka zbivanja posljedica je neuspjelog pokušaja otklona balasta nemogućnosti negiranja datosti svijeta i manipulacije vlastitom opstojnosti zbog čega se čovjek, iscrpljen u svojoj bespomoćnosti, rezignirano pokorava *vis maior*.³²

³⁰ (Camus, str. 27).

³¹ Meursaultova formulacija iz romana A. Camusa *Stranac*, str. 80.

³² (lat.) viša sila (Hrvatski jezični portal).

7.7. Egzistencijalni nemir i Pavlovljevo klasično uvjetovanje

Slični trenuci ili događaji koje smo proživjeli na dva različita načina, to jest u izmijenjenim okolnostima, sposobni su u nama proizvesti sličnu, ili čak identičnu reakciju (emociju). Takav se proces, u nedostatku adekvatnog termina, može prisposoditi procesu koji je u psihologiji poznat kao Pavlovljevo klasično uvjetovanje "u kojem se neki neutralni podražaj uparuje s drugim tzv. bezuvjetnim podražajem koji izaziva neku reakciju. Nakon dovoljnog broja uparivanja i samostalni neutralni podražaj će izazvati istu tzv. uvjetovanu reakciju".³³

Primjera radi, neki događaj iz prošlosti (bezuvojetni podražaj) koji je u čovjeku refleksno proizveo neugodne emocije (bezuvojetna reakcija), u trenutku kad se ponovno dogodi u sadašnjosti u obliku prozaičnog, benignog događaja (neutralni podražaj) u čovjeku može evocirati identične negativne emocije koje je iskusio u prošlosti (uvjetovana reakcija; neutralni podražaj postaje uvjetovani) iako za njihovo očitovanje sada ne postoji valjani objektivni razlog. Primjer ovoga uvjetovanja uočava se već u Priči prvoj (*Vrt slavuja*) u kojoj Mogorović na primjeru benignog događaja – kupnje četkica za brijanje – čitatelju simbolično dočarava ozbiljnost problema koji se javlja kao posljedica nemogućnosti zaborava traumatične prošlosti zbog čega čovjek i na sadašnjost počne gledati s jednakom dozom strepnje:

Čovjek tako dođe u trgovinu, da kupi neku posve običnu, nevažnu stvar (...) i dok ga prodavačica s očekivanjem promatra, pružajući mu kutiju s četkicama za brijanje, da izabere, vrijeme odjednom stane, pretopi se

i ti stojiš u istoj, vrlo sličnoj trgovini prije četiri godine, gdje si uzeo u ruke kutiju četkica za brijanje, nespretno je ispustio pred očima te iste prodavačice, (...), ti si se sramotno saginjao među noge ljudima, (...), ti si se svađao i tvrdio, da je prodavačica kriva, da je ustvari ona prosula i ona se morala braniti, (...)

i tako ti isti stid oblije lice jer se osjećaš krivcem pred tom ženom, koja ti je, ne sluteći ništa, pružala kutiju četkica za brijanje (...) dok se ta podlost dešava u tebi upravo u tom trenutku jače i nepopravljivije nego ikada prije, iako su godine prošle, iako ovo možda nisu četkice, već nešto drugo, i pritajen i nezaboravljeni stid još nepodnošljivije te izgriza iznutra, i ti osjećaš da si u rukama nepoznate i nemilosrdne ruke, koja upravlja stvarima na tvoju štetu. (Šoljan 1961: 22)

Implementira li se Pavlovljevo načelo na dotični odlomak može se uočiti kako je kupnja četkica koja se dogodila u prošlosti (*prije četiri godine*) i njihovo nehotično ispuštanje iz ruku (bezuvojetni podražaj) u Mogoroviću automatski pobudila osjećaj stida (*sramotno saginjao*; bezuvojetna reakcija) zbog čega se, kad se kupnja četkica ponovila u sadašnjosti (neutralni podražaj), *pritajen i nezaboravljeni stid* ponovno evocirao u Mogorovićevom sjećanju i pokrenuo njegove emocije (uvjetovana reakcija) pri čemu samostalni neutralni podražaj

³³ (Lupić 2019: 9).

automatski postaje uvjetovani budući da je u Mogorovićevom sjećanju sada uparen s identičnim negativnim emocijama koje je iskusio u prošlosti. Događaj iz odlomka pokazuje kako postoji neraskidiva veza između naših misli (sjećanja) i emocija (osjećaja) pri čemu ljudska sposobnost pohrane sjećanja olakšava evociranje emocija ili osjećaja koje su ta sjećanja proizvela i s kojima su uparena. Pritom čovjek nesvjesno reagira (ponaša se, djeluje) onako kako mu diktiraju njegove emocije.

Primjenom MED ciklusa na dotični odlomak vidljivo je kako je retrospekcija na događaj iz prošlosti inicijator Mogorovićeve uznemirenosti, pri čemu je iskustvo određene životne situacije (kupnja četkica za brijanje) postalo uvjet za prisjećanje (razvoj misli) o tom događaju. U toj retrospekciji junak krivnju zbog vlastite nespretnosti prebacuje na prodavačicu obmanjujući se lažnom mišlju *da je prodavačica kriva, da je ustvari ona prosula* kako bi izbjegao kaznu *nepoznate i nemilosrdne ruke, koja upravlja stvarima na tvoju štetu*. Činjenica da se je nakon određenog vremena osjećao postišeno (*i tako ti isti stid oblije lice*) svjedoči o tome da je Mogorović zapravo žalio zbog svojeg nepravednog ponašanja prema prodavačici zbog čega se može ustvrditi kako je njime tada upravljala tuga koja se realizirala kao osjećaj krivnje (*jer se osjećaš krivcem pred tom ženom*) zbog srama (*koji te izgriza iznutra*) od onoga što je učinio. Ovakvi ekscitatorni događaji kao svojevrсни okidači negativnih emocija Mogorovića duševno paraliziraju, a nerijetko i zarobljavaju zbog toga što ne može zaboraviti ono što je trajno pohranjeno u njegovoj svijesti.

Citirani odlomak pokazuje kako je uzrok Mogorovićeve uznemirenosti često u njemu samome i u njegovoj psihičkoj predispoziciji očekivanju i evociranju negativnoga, a manje u stvarno prijetećim izvanjskim čimbenicima. U ovome je slučaju Pavlovljevo uvjetovanje tek pomoćni instrument u isticanju važnosti naših misli i osjećaja koji imaju snažan utjecaj na čovjekovu percepciju stvarnosti pa tako čovjek ponekad sluti opasnost tamo gdje je nema jer je stvarnost naučio podređivati svojim čuvstvima, a ne čuvstva stvarnosti.

7.8. Egzistencijalni nemir kao posljedica emocionalne neuravnoteženosti i čežnje za empatijom

Mogorović je samom sebi prepreka jer nije u mogućnosti nepristrano sagledavati životne okolnosti i događaje. Grčevito pokušava kontrolirati ishode situacija, a kad mu to ne uspije - očajava. Potpuni zaborav prošlosti i nadanje u sretnu budućnost za Mogorovića su samo utopija budući da je već kao dječak izgubio djetinju nevinost i bezuvjetno povjerenje u dobrotu ljudi. Sve traume koje je kao dvanaestogodišnjak proživio poremetile su njegova čuvstva, poljuljale sigurnost u istinitost vlastitih svjetonazora i uvjerenja i hendikepirale njegovo povjerenje u ljude. Odrastao je prebrzo, bez majčine i očeve nježnosti, bez njihove topline, zaštite, usmjerenja i vodstva.

Rani rastanak od majke i brata u Mogorovićevom je životu ostavio veliku prazninu koju je malo tko mogao u potpunosti ispuniti i otvrdnuo mu je srce tako da nije bio sposoban ni primiti ni dati ljubav. Zbog toga je izbjegavao ulaženje u odnose kao i fizičku ili emocionalnu povezanost s ljudima kako ne bi morao iznova proživljavati osjećaje napuštenosti i samoće koje rastanci sa sobom nose. Sjećanje na poginule članove obitelji i bližnje u konačnici ga je učinilo averzivnim prema rastancima bojeći se da se isto ne ponovi i sa Gertom.

Mogorović je jako senzibilna osoba što potvrđuje činjenica da je u konstantnoj potrazi za iskazanim saučešćem i razumijevanjem drugih spram vlastitih nesigurnosti, frustracija i dvojbi. U određenim životnim okolnostima suspreže od pokazivanja emocija, dok u afektivno snažnim situacijama one ipak ispoljavaju u njegovom govoru. Sljedeći citat pokazuje na koji je način Mogorović doživio spoznaju da su ga njegovi "prijatelji" ostavili zaključanog u gimnastičkoj dvorani: "Ni toliko ne vrijedim nikome nigdje nikad? Kako su me mogli naprosto zaboraviti?" (Šoljan 1961: 65).

Trostruka lančana negacija mjesta, vremena i osobe u Mogorovićevom retoričkom upitu svjedoči o nepostojanju ikakvoga uporišta koje bi u njegovom životu posjedovalo pa i najmanji prijanjajući potencijal, kao i o nedostatku bilo kakve svjetovne utjehe koja bi mu ublažila mrski osjećaj devalorizacije i krajnje napuštenosti. Zbog toga se čini kako je sva negativna iskustva koja je u životu proživio simplificirano sažeo u tim trima riječima: *nikome, nigdje, nikad*. Njegov ga je retorički upit naveo da osobni integritet dovede u pitanje pa ga je tako promišljanje o potencijalnoj moralnoj degradaciji iskušavalo da prihvati gledati na sebe iz perspektive drugih. Posljedično, česta misaona procjena ljudskih obzira i životnih okolnosti postupno mu je plijenila dostojanstvo dovodeći ga do stanja krajnjeg beznađa.

Spomenuti citat također pokazuje kako Mogorović egzistencijalnu uznemirenost doživljava u naizgled bezizlaznim situacijama u kojima se prepušta optužujućim mislima prema kojima je sklon uspoređivati vlastitu vrijednost, što ga posljedično dovodi do apatije spram sebe i svojih okolnosti. Njegov intelekt ne prati njegove godine i to je ono što stvara dojam grotesknoga. Iz njegovih infantilnih, pomalo i feminilnih želja iščitava se njegov psihološko-emocionalni profil, posebno iz konstantnog, već uočenog traganja za empatijom: "I pričinilo mi se, usprkos svemu, da u njenim (Tikičinim) očima vidim razumijevanje i sućut. Mala djeca i ja tražimo iste stvari, pomislio sam. I mjesto pozdrava, nas dvoje smo zatražili oprostjenje jedno od drugog, što je svijet ovako napravljen" (Šoljan 1961: 158). Iterativno spominjanje saučešća u Mogorovićevom vokabularu pokazuje koliko mu je stalo do toga da ga drugi razumiju i da imaju osjećaja za njegove probleme, frustracije i nemire tako da je minimalna naklonost drugih spram njegove pojave za njegov pojam sasvim dovoljna:

Pogledali smo se s razumijevanjem. Gledao sam ga susretljivo, da pokažem da rastanak i vrijeme ne znače ništa, a on me je gledao sa zbunjenim smiješkom, kao da gleda čovjeka, koji dolazi sa drugoga svijeta. I naši su pogledi bili čudesno jednaki ispod namještena smijeha: i u jednom i u drugom mijesala se zavist sa saučešćem. Što znači razumjeti. (Šoljan 1961: 56)

Kroz cijeli roman Mogorović je u stanju svojevrsne emocionalne psihoze pod čijim je utjecajem nerijetko bila i Gerta. Njegovo ponašanje i emocionalna stanja simptomatičan su pokazatelj posttraumatskog stresnog poremećaja i depresije kojima se odupire linijom manjeg otpora – zamišljanjem idealnih životnih okolnosti: "Stisnuo sam zube, da ne pokažem samome sebi da sam slab, da sam ranjen, čekajući da sve prođe, da utonem jednom u san, da se vratim normalnom svakidašnjem životu sunca i mora" (Šoljan 1961: 49). Navedeni citat pokazuje kako se Mogorović boji svojih slabosti, a posebno da ih drugi ne primijete jer bi to značilo izgubiti bitku sa životom i priznati vlastiti poraz. Zbog toga je svako pokazivanje slabosti i osjećaja za njega strogo zabranjeno. On smatra kako su grubost i okrutnost prema drugima jedini načini na koje može izbjeći da bude povrijeđen: "Vrlo brzo (moram otići), čim prije, ako ne želim ostati, što brže, dok još imam malo snage, da prevarim sudbinu, dok je još malo okrutnosti u meni, smjesta, dok još imam svijesti da znam što moram" (Šoljan 1961: 50).

Mogorovićeva emocionalna stanja variraju s obzirom na dane okolnosti i dobiva se dojam kao da nikako ne može izaći na kraj s onime što u konkretnim trenucima osjeća. Nemogućnost identifikacije emocionalnih stanja često ga dovodi do samokritičnosti zbog čega postaje još pesimističniji nego što je bio na početku. To je vidljivo u ovome citatu: "I kao što lako može biti, da se nisam ni sada uzdigao, već samo glumim sam pred sobom taštu i praznu elevaciju. Mali bolesni sebičnjak s ružnim snovima i s neiživljenom nježnošću" (Šoljan 1961:

47). Možda je upravo ta *neživljena nježnost*, kao posljedica ranog rastanka od majke, uzrok njegove emocionalne nestabilnosti i traženja empatije u drugima koji bi mu na određeni način mogli upotpuniti majčino odsustvo i pomogli razviti zdrave emocije. Također, citat ponajbolje ilustrira Mogorovićev prijelaz iz jednog emocionalnog stanja u drugo, to jest iz osjećaja superiorne elevacije i sebeljublja u grubu samokritičnost.

7.8.1. Egzistencijalni nemir kao posljedica utjecaja ljudskih obzira

Mogorović je toliko zarobljen ljudskim obzirima da se nesvjesno podčinjava potencijalnom mišljenju šire narodne zajednice. Pretjerana socijalna osviještenost učinila ga je inferiornim prema vlastitome životu tako da je njegov život u najvećoj mjeri diktiran obzirima drugih ljudi, a najmanje njegovim vlastitim. To je jedan od razloga koji mu ne dopuštaju da se skraši na jednome mjestu i očuva zdrave i stabilne ljudske odnose. Budući da je konstantno izložen nepovoljnim utjecajima svojih misli, tako je i u konstantnoj kušnji donošenja neprimjerenih i nepovoljnih odluka. Trajna opterećenost prošlošću, inače evociranom zbog Gerte, "ga onemogućuje da se oslobodi kolektivističkih predrasuda i da sam sebe realizira kao individualnu egzistenciju" zbog čega će njegov odnos s Gertom biti nepovratno osuđen na propast (Dalmatin 2011: 174).

7.9. Egzistencijalni nemir kao posljedica životnih promjena

Ono što Mogoroviću stvara veliku tugu jest svojstvo potrošnosti koje, osim materijalnih vrijednosti, posjeduju i one duhovne poput prijateljstva, ljubavi, pozitivnih emocija i osjećaja. Zbog toga tvrdi: "Ali sve se stvari tako brzo izvrću naopačke, da ih ne možeš slijediti. I zato je najbolje samo odlaziti, nikada se vraćati. Ne sticati prijatelje, ne zaljubljujati se, nemati djece, još manje voliti tuđu djecu. Najbolje je biti kao onaj vojnik na frontu, koji se boji sklapati prijateljstva, da ih ne bi gubio, kad mu drugovi ginu" (Šoljan 1961: 171). Neprestane mutacije koje se odvijaju u svijetu oko njega posredno utječu na stvaranje promjena i u njegovom vlastitom životu – kako u načinu razmišljanja – tako i u načinu ponašanja i djelovanja. Zbog toga se njegov život doima kao potpuni paradoks: bježi od drugih, a želi biti prihvaćen. Traga za smislom svojega života, a i dalje se drži starih puteva. Nezreo u ljubavi – čezne za njom.

Iako ništa na ovome svijetu nije izuzeto od promjene i iako je Mogorović toga itekako svjestan, uvijek je gajio nadu da bi se stvari u njegovom životu ipak mogle rasplesati prema njegovim očekivanjima, usprkos vremenskoj i svjetskoj neminovnosti. Trenutak koji mu je otvorio oči i uznemirio čuvstva dogodio se u interakciji s Tikicom – Tanjinom i Grabežinom kćeri – zbog koje se možda po prvi puta u životu osjetio istinski prihvaćenim i voljenim:

Ali ona je primila taj cvijet vrlo ozbiljno, primajući u njemu mene, za brata ili oca, ljubavnika ili sina, nesvjesno okrutna, produžujući tu igru, koja je tako lako mogla postati opasna i za mene i za nju. I sve je izgledalo tako užasno stvarno, tako mučno lijepo, da sam se preplašio da je i moja ljubav stvarna, istinita i konačna i oblio me hladan znoj i poželio sam sustegnuti laži, koje sam izrekao, povući obećanja, koja sam tako lako dao, opijen ljepotom. Jer, dijete, ovo nije stvarnost, ovo se dešava u nepostojećem svijetu, u izmišljenoj Arkadiji, u kojoj je sve moguće, osim nje same. (Šoljan 1961: 167)

Ovaj odlomak iz Priče sedme II. (*Poljubac za tratinčicu*) lijepo svjedoči o tome što se događa s Mogorovićevim osjećajima kad se izuzme delimitacija njegovoga svijeta od Tikičinoga i kad osjetilna interferencija uzme maha: preplaši se stvarnosti vlastite zbilje i vlastitih osjećaja. Nenaviknut na ljubav i pažnju, Tikičinu naklonost dekodira kao iluzornu, što je napose vidljivo u riječima – *izgledalo, te ovo nije stvarnost*, a koje svjedoče o sveprisutnoj skepsi njegove nutrine prema istinitosti samoga trenutka, kao i prema nepotpunoj predanosti mogućnosti da bi mogao biti voljen i da bi mogao voljeti. Njegov je rječnik u ovome odlomku isuviše svečan što samo potvrđuje s kakvom je ozbiljnošću pristupao jednoj neozbiljnoj dječjoj igri. Ova se tvrdnja iščitava iz oksimorona poput *opasna igra, užasno stvarno, mučno lijepo*.

Tikičina je nepatvorena, jednostavna i prostodušna ljubav ona vrsta ljubavi koja je predugo bila izuzeta iz Mogorovićevog svijeta odnosa da je njezinu manifestaciju doživio kao okrutan čin, pa i samu Tikicu k tome, *nesvjesno okrutnom*. Prepustiti se vodstvu osjećaja za njega predstavlja opasnost jer ga je strah da će njegova ljubav i privrženost – kao i mnogo puta do sada – u konačnici biti izigrane i potraćene što sa sobom neminovno povlači i ogromnu bol koju bi najradije izbjegao.

Nemir koji Mogorović u ovome odlomku osjeća posljedica je Tikičinog nesvjesnog, a opet izravnog zahvata u njegovu nutrinu što je dovelo do prevlasti čuvstvenih doživljaja nad njegovim mislima i htijenjem. Kontakt s Tikicom koja simbolizira stvarnost u svoj svojoj biti doveo je do kratkotrajnog, ali značajnog preokreta u njegovoj psihi na način da je po prvi puta nakon dugo vremena okusio plodove života koje njegova mala klapa nije poznavala. Ipak, bolna iskustva njegove stvarnosti inhibirala su prolongaciju njegovih nastojanja za dugoročnim životnim preokretom zbog čega se i nakon susreta s Tikicom ponovno vratio svojim uobičajenim navikama i pesimističkim uvjerenjima.

Mogorovićeve su misli iznimno važne jer imaju presudan utjecaj na razvoj njegovih emocija i osjećaja, a posljedično i ponašanja. Iz teksta se iščitava Mogorovićeve primjedba Tikičinog primanja poklonjene tratinčice pri čemu zapaža kako je cvijet primila *vrlo ozbiljno*, kao da su taj trenutak i osoba ispred nje od beskrajne važnosti. Ozbiljnost njezinoga čina navela ga je na pomisao kako je ispred njega *okrutna* djevojčica koja nesvjesno zadire u samu srž njegovih povrijeđenih i izigranih osjećaja. Ipak, on je njezinu iskrenu ljubav sa strahom priželjkivao tako da je taj strah, iako benigni, postao dominantna emocija interaktivne igre njega i Tikice: "I sve je izgledalo tako užasno stvarno, tako mučno lijepo, da sam se preplašio da je i moja ljubav stvarna, istinita i konačna i oblio me hladan znoj..."

Prisutnost emocije straha koju je Mogorović tada osjećao vidljiva je u riječi *preplašio*, a ona se realizira kao bojazan od suočavanja s vlastitim osjećajima i kao potencijalno iznenađenje vlastitom sposobnošću prihvatanja i davanja ljubavi. Njegov je strah u ovome slučaju vrlo pozitivan i nadasve dobrodošao jer mu je osvijestio one osjećaje (ljubav, prihvaćenost) koje je dotada najviše zanemarivao.

Emocionalni je događaj usred snažne afektivnosti izražene preplašenošću i strahom stvorio uvjete za realizaciju fizičkoga događaja, točnije ponašanja koji se manifestirao kao poriv za opovrgavanjem onih obećanja koja je Tikici nonšalantno izrekao: "...i poželio sam sustegnuti laži, koje sam izrekao, povući obećanja, koja sam tako lako dao, opijen ljepotom." Njegova je reakcija ovdje impulzivna i refleksna, usred preplavljenosti *ljepotom* samoga trenutka. Iako u odlomku Mogorović nije odmah postupio po svome prvotnome porivu (da povuče izrečene laži), već kasnije, Tikici ipak iznosi svoja iskrena promišljanja obraćajući joj se kao da je kadra razumjeti sve što joj on govori: "Jer, dijete, ovo nije stvarnost, ovo se dešava u nepostojećem svijetu, u izmišljenoj Arkadiji, u kojoj je sve moguće, osim nje same."

Iz navedenoga je vidljiva Mogorovićeve izrazita nepokolebljivost kada su u pitanju stavovi i prosudbe životnih okolnosti što samo potvrđuje kako je dosljedan u praktičnome življenju svojega *creda*. Ni upliv Tikičine iskrene ljubavi u jedan konkretan trenutak njegovoga života nije ga navela na promjenu mišljenja po pitanju ljudske dobrote (to jest da je ljubav stvarna i besplatna) što pokazuje koliku samo snagu imaju ljudska uvjerenja nad čovjekom, pogotovo ako on već dugo vremena živi sa svojom povrijeđenošću i stalno se vrti oko svoje boli. Upravo je Tikičin djetinji i iskreni pogled na svijet bio povod nemiru koji je Mogorović za kratko vrijeme osjetio: ona mu je prikazala život iz jedne druge perspektive u kojoj možeš slobodno pokazati osjećaje i ne sramiti se toga. Budući da je on uvijek radije potiskivao svoje emocije i osjećaje, Tikičin mu je pristup stvorio nelagodu zbog čega i on, nesvjesno, verbalno

nastoji stvoriti nelagodu Tikici demistificirajući njezine "zablude". Otuda sintagme u njegovome govoru poput *nije stvarnost, nepostojećem svijetu, izmišljenoj Arkadiji*.

Ako se uzme u obzir *credo* klape, odnosno životni stav koji podrazumijeva eskapizam po pitanju tuđih stavova i uvjerenja, kao i opiranje svakoj vrsti asimilacije, jasnije se može shvatiti što je u pozadini Mogorovićevog načina razmišljanja. Dakle, izuzeće njegovoga *ja* iz *creda* njegove klape svojevrsna je *ničija zemlja*, međuprostor u kojemu Mogorović nema iskustva zbog čega lako posrće i pada. Zarobljen svojim obrambenim mehanizmima, zaslijepjen mržnjom prema svijetu oko sebe još je jednom pao na ispitu – rasplakao je Tikicu, a to je mogao izbjeći s mrvu više poniznosti i malo manje sebeljublja. Narušenost Tikičine naklonjenosti i uspostavljene emocionalne povezanosti može se objasniti činjenicom da Mogorović, "slušajući jače glasove svoje niže prirode, teži k življenju u ozakonjenom egoizmu, (...): on polazi stalno od sebe i vraća se k sebi, pa i kada proglašava traženje raja u drugima, onda se radi o raj u za njega, a ne za druge, jer ovi samo služe rješavanju njegova problema, a njihovi problemi, naravno, nisu njegova briga" (Ladan 1998: 43).

7.10. Egzistencijalni nemir kao posljedica sveopće prolaznosti

Ono što neposredno utječe na mobilnost junaka i njihovo vječito lutanje ujedno je i pokretač cijele radnje romana, a to je nemir: "Lutalica je zaljubljen u svoga progonitelja, nemir" (Šoljan 1961: 175). Zbog njega Mogorović, Ćuk i Beba neprestano mijenjaju mjesta boravka, prijatelje i ljubavi, osjećaje i odluke, tražeći trenutak smiraja koji u konačnici ne nalaze. Njihov je život bezglava, mehanička i bezosjećajna vrtinja u krug, hod bez početka i bez kraja.

Kroz Mogorovićev lik pisac u *Razmišljanju trećem* na primjeru napuštene, trošne kuće pronađene na otoku lijepo dočarava kako je svojstvo prolaznosti imanentno svim stvarima, pojavama i vrijednostima. Apsolutno je sve u romanu podvrgnuto zubu vremena – prijateljstva, druženja, sretni trenuci, materijalne vrijednosti, pa čak i vrijeme samo. Sve mijenja svoj oblik i inferiorno se kreće u smjeru koji život diktira jer je to jedini stvarni i mogući put preživljavanja.

Junaci *Izdajica* stalno pokušavaju pobjeći od onoga što je po zakonima prirode neizbježno jer je za njih život "bio moguć jedino ako se shvaćao kao veliki bijeg, bijeg pred svakom obvezom, svakom emocijom, svakim sadržajem koji je zahtijevao konkretno vrijeme i prostor" (Donat 1993: 74). Njihovi nemiri proizlaze iz neizvjesnosti njihove sudbine, iz nezaustavljive prolaznosti svih stvari i iz njihovog beskompromisnog pesimizma. Iluzija života

koju su jedno izvjesno i kratko vrijeme živjeli raspala se poput kuće od karata i sama spoznaja činjenice da ništa na svijetu nije u njihovom trajnom vlasništvu, čak niti sjećanja koja s vremenom sve više blijede, jest točka u kojoj Mogorović spoznaje da je prispio trenutku kada mora pogledati istini u oči i priznati svoj poraz – izdaju svih i svega: "Sada je ovdje samo tvoja ruševina, moja ruševina i ruševina nekog desetog starca, ruševine onoga svijeta i onoga vremena, koje nas je izdalo. Izdao nas je starac, i vrijeme. Svijet nas je izdao. Život nas je izdao. Ti si, kućo, izdajica!" (Šoljan 1961: 189–190). I hrvatski je slikar Ivan Bribirac shvatio da život nije vrijedan življenja kada više nemaš za koga ili za što živjeti, kada si potpuno i konačno odvojen od podloge koja te, poput biljke, drži na životu i čini sposobnim djelovati. Mogorović njegovu sudbinu tumači ovako:

Konačno je shvatio da je zaboravljen. Shvatio je, da možda nije ni postojao. Jer bez svojih slika, bez svojih prijatelja, bez svoga života, on stvarno nije više postojao. A za ovaj svijet, koji od njega nikad nije trebao, a ni sada ne treba ništa drugo osim njegove umjetnosti, za ovaj svijet, kojemu ne može više ništa dati, a koji mu je sve oduzeo, mogao se i ne roditi. Tko sada može dokazati, da je ikada živio, da je ikome bio potreban? (Šoljan 1961: 200)

Ovaj odlomak zorno prikazuje što se događa s čovjekom kada vanjske pojavnosti (*slike, prijatelje, život*) podredi unutarnjoj psihičkoj i čuvstvenoj konstelaciji: proigra ih. Bribirčeva introvertirana narav dovela ga je do identične situacije u kojoj se našao Camusov Meursault: tek kada je Meursault dospio u zatvor javila mu se želja za slobodom koju je za života izvan zatvora olako prihvaćao. I Bribirčevo ga je sebično i slijepo slijedeće vlastitih savjeta i životnih planova stajalo Vivianine ljubavi, prijatelja i duševnoga mira. Tek onda kada se suočio s istinom o svojem sadašnjem stanju neostvarenosti, potraćenosti života i nepostojećim dokazima životnih postignuća otvorile su mu se oči za sve ono što je proigrao i javio mu se tračak nade da formula postojanja za njega možda ipak ima sretan završetak, međutim svoj je posljednji rođendan proslavio onako kako je i za života živio: osamljeno i napušteno od svih ljudi koje je poznavao i koji su mu nešto značili.

Bribirac je cijeli svoj život uložio u svoje slike i njegova je osobnost bila vitalna sve dotle dok je prakticirao svoju slikarsku profesiju pri čemu je uspješnost života mjerio osjećajem zadovoljstva i životne korisnosti dok je na neuspjehe instinktivno gledao kao na pokazatelje neuspješnog i promašenog života. Takav ekstremizam uvjetovan izvanjskim čimbenicima indicira na dezintegraciju njegove ličnosti koja je svoju bit vidjela jedino u suglasju s onim što se je za života učinilo, dok tuga zbog nepostignutih životnih ciljeva ukazuje na njegovu nesposobnost pronalaska utjehe u nezavisnom bivanju: Bribirčev "je bitak tamo u reflektirajućem događaju koji se zbio, što dovodi do unutarnje dezintegracije i izričite negacije postojanja (*jer bez svojih slika, bez svojih prijatelja, bez svoga života, on stvarno nije više*

postojao, op.a.) zbog otkrivanja da nismo svoja vlastitost" (Dalmatin 2011: 178). Konstantnim mentalnim prebacivanjem u prošlost ili u budućnost Bribirac je nastojao kompenzirati suhoparnost sadašnjega života čime je zapravo oduzimao od vlastitoga identiteta i ugrađivao u privlačniju, ali zaboravljenu i nikad više ponovljenu sliku o sebi. Na primjer, kao što je to na više mjesta u radu istaknuto, navezivanje na prošlost zaista može smanjiti doživljaj osobnoga identiteta u sadašnjosti, smanjiti životnu radost i uvesti čovjeka u začarani krug iz kojega egzistencija ne vidi izlaza osim u negaciji sebe same. Kako bi se to izbjeglo, analiza teksta uporabom literarne biblioterapije i MED ciklusa može ukazati na specifičnost takvoga načina razmišljanja, osjećanja i djelovanja te putem stjecanja uvida pružiti novu, a možda i bolju mogućnost izbora.

8. Zaključak

Izdajice su egzistencijalistički roman jer su konstituirane na filozofiji egzistencije u čijem je središtu čovjek i njegova subjektivna percepcija date stvarnosti koja objektivnu realnost podređuje vlastitim čuvstvenim i iskustvenim doživljajima bez mogućnosti njihovoga transcendiranja. Drugim riječima, Šoljanovi junaci smisao vlastite egzistencije ne mogu pronaći u onome što je izvan nje same jer su preopterećeni imanentnim karakteristikama svojega bića – svojim mislima, riječima, emocijama, idejnim orijentacijama i sveukupnim doživljajima. Zaokupljenost junaka subjektivnom interpretacijom stvarnosti u vidu sizifovske uzaludnosti čovjekovih čina i egzistencijalnoga nihilizma inhibitorno djeluje na njihove napore za životnim promjenama što dovodi do višestruke iteracije negativnih osjećaja poput uznemirenosti, životne uzaludnosti i tjeskobe.

Junaci *Izdajica* stanje ataraksije nisu mogli postići ni kad su bili u klapi ni kad su izašli iz nje što pokazuje da se istinski uzrok njihovoga životnoga nezadovoljstva krije u njima samima i u njihovom camusovski obojenom stanju svijesti, odnosno u načinu na koji su doživljavali zbilju, a ne u njezinim vanjskim okolnostima. Tako se na primjer Mogorović veći dio života borio s raznim oblicima straha, ali ne zbog stalne i neposredne životne ugroženosti već zbog nemogućnosti nadvladavanja neugodnih misli i osjećaja koji su njime tada upravljali na njegovu štetu.

Izdajstvo se kao lajtmotiv romana osim u romanesknome kontekstu može tumačiti i u alegorijskome ključu iz perspektive socijalističkoga koncepta književnosti čija su temeljna romaneskna načela 50-ih godina 20. stoljeća detronizirali krugovaški pisci supstitucijom tradicionalne fabule romana onom modernističkom, zatim uspostavom novoga tipa (introvertiranoga) junaka te pluralističkim doživljajem zbilje.

Bez obzira na mnogostrukost čimbenika koji su pridonijeli osjećaju životnoga besmisla i ugroženosti Šoljanovih junaka, misao da je u svakome trenutku pred njima *hiljadu putova i načina da promijene život* možda je jedini način za uspješnu redefiniciju njihove egzistencije jer jedino promjenom stanja svijesti čovjek može uživati u životu kakav on doista jest. MED ciklus je metoda koja može opisati promjenu stanja svijesti tako što će objasniti međusobni utjecaj junakovih misli, emocija i životnih izbora, a biblioterapija kao metoda omogućuje da se stekne uvid u kvalitetu životnoga izbora i ponudi neka alternativa, prije svega u načinu razmišljanja koja potom može dovesti i do drugačijeg emocionalnoga odgovora te boljeg životnoga izbora.

9. Popis literature

- [1] Bušljeta, Rona i Piskač, Davor. 2018. *Literarna biblioterapija u nastavi književnosti*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- [2] Cvitan, Dalibor. 1998. AVANTURE EGZISTENCIJE. U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 47–50. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [3] Dalmatin, Ana. 2011. *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*. Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik.
- [4] Donat, Branimir (ur.). 1998. *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [5] Donat, Branimir. 1993. *Bogatstvo vrta. Studija o književnom djelu Antuna Šoljana*. Zagreb: Durieux: Nakladni zavod Matice hrvatske: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.
- [6] Fabrio, Nedeljko. 1998. ANGAŽIRANI ŠOLJAN. U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 417–423. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [7] Flaker, Aleksandar. 1983. *Proza u trapericama*. Zagreb: Liber.
- [8] Kramarić, Zlatko. 1998. KOMPOZICIONA SHEMA ROMANA IZDAJICE ANTUNA ŠOLJANA. U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 202–214. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [9] Ladan, Tomislav. 1998. SLIKA MALODUŠNIKA. U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 42–45. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [10] Pejaković, Hrvoje. 1998. PO MJERI DAHA. O KNJIŽEVNOM DJELU ANTUNA ŠOLJANA. U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 390–405. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [11] Pogačnik, Jagna. 1998. ŽIVOT U KRUGOVIMA KOJI SE ŠIRE (Romani Antuna Šoljana). U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 378–389. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [12] Sartre, Jean-Paul. 1964. *Egzistencijalizam je humanizam*. prev. Sutlić, Vanja. Sarajevo: Veselin Masleša.
- [13] Šnajder, Đuro. 1998. BEZ SAMOOBMANA I TIHIH VARKI. U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 23–30. Zagreb: Dora Krupićeva.
- [14] Šoljan, Antun. 1961. *Izdajice*. Zagreb: Zora.

[15] Visković, Velimir. 1998. ŠOLJANOV ROMAN EGZISTENCIJE. U: Donat, Branimir (ur.). *Književna kritika o Antunu Šoljanu (1956 – 1997)*. Str. 439–448. Zagreb: Dora Krupićeva.

Internetski izvori:

[16] Brkić, Mirna. 2008. Putovanje kao potraga za smislom. U: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Vol. No. 4. Pregledni rad. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/334458> (pristupljeno 23.02.2022.).

[17] Camus, Albert. *Stranac*. URL: http://www.ss-zdravstvena-st.skole.hr/upload/ss-zdravstvena-st/multistatic/57/CAMUS_Stranac.pdf (pristupljeno 13.03.2022.).

[18] CREDO. *Hrvatski jezični portal*. URL: <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (pristupljeno 08.03.2022.).

[19] Filipović, Vladimir i sur. 1989. *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske. URL: <https://www.ivantic.info/jezik/filozofskirecnik.pdf> (pristupljeno 08.03.2022.).

[20] HORROR VACUI. *Hrvatski jezični portal*. URL: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fVxhURU%3D (pristupljeno 24.03.2022.).

[21] Kozarić-Kovačić, Kovačić i Rukavina. 2007. Posttraumatski stresni poremećaj. U: *Medix: specijalizirani medicinski dvomjesečnik*, Vol. 13, No. 71. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/34464> (pristupljeno 18.02.2022.).

[22] Lunić, Anita. 2015. Između književnosti i filozofije: egzistencijalizam mediteranskog kruga. Albert Camus i Antun Šoljan. U: *Filozofska istraživanja*, Vol. 35, No. 1. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/234086> (pristupljeno 23.02.2022.).

[23] Lupić, Tekla Marija. 2019. *Odnos socijalizacije i razvoja asertivnosti kod djece predškolske dobi*. Diplomski rad. URL: file:///C:/Users/PC2/Downloads/odnos_socijalizacije_i_razvoja_asertivnosti_kod_djece_predskolske_dobi-tekla_marija_lupic.pdf (pristupljeno 13.03.2022.).

[24] Maddi, Salvatore Richard. 1967. The Existential Neurosis. *Journal of Abnormal Psychology* Vol. 72, No. 4. URL: <https://sci-hub.se/10.1037/h0020103> (pristupljeno 19.05.2022.).

[25] Milić, Mladen. Doprinos misli Friedricha Nietzschea razumijevanju nihilističnosti postmoderne i njezina odnosa prema kršćanstvu. 2012. U: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 20, No. 3. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/137900> (pristupljeno 25.02.2022.).

- [26] Negoita, Alexandru Gabriel. 2021. Human's Spiritual Crisis and the Existential Vacuum. *Cogito: Multidisciplinary Research Journal* Vol. 13, No. 1. URL: [file:///C:/Users/PC2/Downloads/Egzistencijalni%20vakuum%20\(6\).pdf](file:///C:/Users/PC2/Downloads/Egzistencijalni%20vakuum%20(6).pdf) (pristupljeno 18.05.2022.).
- [27] Pintar, Martina. 2016. *Socijalistički realizam u hrvatskoj i ruskoj književnosti: komparativna analiza reprezentativnih romana*. Diplomski rad. URL: http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/8685/1/Martina%20Pintar_Diplomski%20rad.pdf (pristupljeno 26.03.2022.).
- [28] Sablić, Tomić, Helena. 2002. Naratološke osobine autobiografije u razdoblju hrvatske moderne. U: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Vol. 28, No.1. URL: [file:///C:/Users/PC2/Downloads/06%20Tomi%C4%87%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/PC2/Downloads/06%20Tomi%C4%87%20(1).pdf) (pristupljeno 21.02.2022.).
- [29] VIS MAIOR. *Hrvatski jezični portal*. URL: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19uUBd9 (pristupljeno 13.03.2022.).
- [30] Vujević, Miroslav. 1995. Nacionalni osjećaj. U: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 32, No. 3-4. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/163081> (pristupljeno 27.03.2022.).